

470
ШОИБЕК
ОРЫНБАЕВ

Сынцар

Құлақ

ПОВЕСТЬ * ӘҢГІМЕЛЕР

ШОЙБЕК ОРЫНБАЕВ

СЫҢАР ҚҰЛАҚ

Повесть, әңгімелер

Шымкент. «Әлия» 1969

ОБЛЫСТЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ӘМБЕБАП
КІТАПХАНАСЫ

СЫНАР ҚҰЛАҚ

(повесть)

Бүкіл ауылдың үлкен-кішісі дүрлікті де қалды. Мұндай жаңтүршігерлік оқиға болады деп ешкім ойламаған. Ойламақ түгіл қаперлеріне кіріп-шықпапты. «Ит жеті қазынаның бірі» дейтін қарттар да Қарауыз төбеттің мынадай жыртқыштық қылығына жағаларын ұстады. Гу-гу әңгіме. Көргендердің сөзі төбе құйқанды шымырлатады. «Қызыл ала қап боп талапқан баланы талыстай төбет жұлмалап сүйреп жүр екен» дейді. Сұмдықты естігенде көпті көрген қариялардың қауқпаған бастары қалтаңдан кетті. Олар пелерді басылап өткермеген. Кеңегі сұраным соғыстың тақсіретін тартты. Көдімгі қаңқұйлы фашизмнің қаңтөгісінде керзі естіктің қонышын қаңға толтырып, талайын тоздырған. Жүректері қаң жылап тұрып, сыр бермеген де солар. Ая маңдайлы азаматтың қаңшасын өз қолдарымен жерлеген. Қабырғалары сөгіле қайысып, көздеріне жас алмай сабырлылық сақтаған. Небір жайсаңды қорғасын оққа жем етіп, денесін арулап көмуге мүмкіндік болмай тұла бойы дірілдеп, қаң жұтқан кездері естен кетпейді. Ойлап отырса ол сұранымға да қай заман. Тірі адам тез ұмытады екен. Көңіл жаралары жазылып та қалған, серіліп те қалған бұл күнде. Оқта-текте еске алып күрсінгендері болмаса мамыражай заманның лебі есіп, тәтті тірліктің күйін күйттейтін. Көңіл көркейген, көңіл марқайған, көңіл масайраған шақ жетті желіп. Сөйткен ауылдың тынысын, тіршіліктің әдемі ырғағын бұдан апта бұрынғы оқиға шаужайдап бір сілкін қалды.

Өзі көзі ашық, сауатты бола тұра ескілікті мақал-мәтелді талғамай қолдана беретін мақалшы бір қария бар еді. Сол бір сөзінде... «Қилы-қилы заман болар, қарағай басын шортап шалар» деуші еді бізден бұрын өткен ділмарлар. Бұрып-соңды мұндай сұмдықты, несін иті талапты, шайшап өлтіріпті дегенді кім естіген» деп жағасын ұстاپты. Бұл сөзді құлағы шалғандар дір етті. Қарауызға қандары қарайған.

«Жоламанның Жабырағын иті талап өлтірiптi» дегендi кәрi-жас тiстене айтады, кiжiне айтады. Ауылдағылар ит атаулыға жуынды құйып тұрын та өшiге қарайды. Қарауыздың тұқымдасы болғандықтан кейбiрi жазықсыз жекiру есiтiп, мәймөңкелей жалыншынты қыңсылап, құйрықтарын еркiнсiп бұлғай алмай артқы аяқтарығың арасына қысады. Байқаусызда сотқар бiреудiң ызадан лақтырған тасы аш бүйiрден тигенде қаңқ етiн қалың, соңынан ырылдап қалатындары да бар.

Дүйiм елдiң үрейiн ұшырған Қарауыз бұл кезде машинасы ызалан, тракторы тырылдаған ауылдан алысырақ кетiп, жыра-жыраны бой таса етiн жүрген. Қарны қабысын, қабырғасы бiдiне бастанты. Сонда да сыңар құлағы етiн қорыған жалғыз қаракшыдай шапшаңдығын тiп-тiк тұр. Кеудесiнiң шығыңқы бiткенiне, аяғының жұмырлығына қарап ит таңитын адам Қарауыздың шығыс еуропалық овчарка тұқымынан екенiн оңай айыра алатын едi.

Ит ауыл жаққа алыстан жiп-жiпi көз ұастады. Жадынышғы үнмен қыңсылады. Қора-жайдың, үйшiгiнiң, бiр үй тола үлкендi-кiнiлi нелерiнiң iсiн аңсағандай. Мұрнын желге тосты. Майлы жуындының дәмiн аңсап, сiлекейiн шұбыртыты.

Мұның қожайындары мейiрiмдi секiлдi едi, аяқ астынан мiнездерiнiң өзгере қалғанына Қарауыздың хайуандық қиялы жетпедi. Бауырын сыз жерге төсеген күйде, оқта-текте ұзын тiлiн сылап еткiзiп жаланын ұзақ жатты.

Кеше түн жамылып ауылға барған. Алдымен қожаларының қора-қонсысын жымын бiлдiрмей, iскедей жүрiп аралап шыққан. Бәрi қаз-қалынында, бәрi өз орнында. Мұның үйшiгiне дейiн сол күйiнде тұр. Бұған тамақ құятын ыдысты да ешкiм орнынан қозғай қойманты. Ит мейiрлене сiлекейiн тамызын бос ыдыстың iшiнi жалап алды. Эттең құмардан шыға алмады. Жарқ етiп ауланың шамы жанды. Үйдiң сыртқы есiгiн айқара алып үлкен несi Жоламан шықты. Қарауыз оны көрген замат жалыншынты үнмен қыңсылап жiбердi. Сыңар құлағын қимылдатып бұрынғыдай еркелегiсi келiп кеттi. Қыңсылаған күйi шоқиын отыра берiп қожасының қимылын қалт жiбермей бағып қалды.

Үлкен несi де оны байқап шалт қимыл таңитты. Үрейленгендей тесiле қарады. Шам жарығымен бәрi анық көрiнiп тұр. Жүзiнде дағдару мен таңдану бар. Әдеттегiдей иттiң атын атап шақырмады. Аңы дауыспен үй iшiндегiлерге әл-

дене деп айкай салды. Оның артынан бұған талай майлы жуынды күйған Сүмбілшаш көрінді. Шашы кобырап, әбір-жіп кетіпті. Шошайған таяқ сияқты бірденеі Жоламанға ұстатып жатыр. Иттің сезгіш танауына ок-дәрінің мүлкінен есі келді. Сәл кідірсе бір сұмдықтың болары анық. Шошайған таяқ сияқтының аузынан от шашатынын төбет білетін.

Күткен жоқ, атылып кеп жөнеп берді. Жақсылықтың болмасын сезді. Үй иелерінің әлдене деп, әбір-жіп дабырлаганы желмен бірге ызындан, еміс-еміс жетті. Бұл бәрібір олардың не дегенін түсінбейді. Адам сөзінен ұғатыны өз атының «Қарауыз» екендігі. «Кә, күшім» десе күйрығын бұлғаңдатып жетіп барады. «Жат әрі» десе жөніне кетеді. Қожайындарының казіргі ащы үнінен өзіне деген өштікті анық аңғарды.

Төбет сол көсілген күйінде шығандан сыртқа тартты. Бұл кезде Жоламан мен Сүмбілшаш дабырласып жатқан.

— Нақ сол құтырған неменің өзі. Жалқы құлағын жымып, жанұшырып зытып берді. Сен де күйбеңден... мылтықты қолыма тезірек ұстатпай... созалаңдан жүріп алдың ғой тегі!..

— Шыи ба? Сол ма? — деді Сүмбілшаш, — Жаншырағымды шырыдаттып талап, жылмағанмен тұрмай айналсоқтан тағы келгені несі?! Қорқамын мен сол жыртқыш қорқаудан, Жоламан.

Күйеуі үндеген жоқ. Әлденеге тісін қышыратты. Ойы он саққа жүгіріп тұр. «Ойпырай құтырса адамға қарсы атылмай неге жалт бұрылып қашып кетті? Мені тапын қыцсылады емес пе? Кейін де құтырған иттің түріне келіңкіремейді. Бұл пендей жұмбақ?»

Ол түнерген қалпы:

— Қарауыз құтырмаған екен, — деп мылтықты әйеліне ұстата салды. — Құтырса ауылдың олай-тонайын шығарар еді.

Сүмбілшаш оның айтқандарына мәп берген жоқ.

— Аштап бұратылып өлгір, — деп қарғады.

Жоламан тағы шым-шытырық ой қуды. Осы төбетті күшік кезінде Жаншырақ өзі алып келген. Оған да бес жыл өтін кетіпті. Онда бала сегіз жаста болатын. Әскери бөлімшенің солдаттары Жаншыраққа сыйға тартыпты. Қарауыз деп ат тастауын қойынты. Тықыр жопы жылт-жылт еткен тарғыл күшік бауырын енді ғана көтеріпті. Құлағының тікірейгеніне, пошым-бітіміне қарағанда ауылдың жүндес сабалақтарынан тұқымы бөлек. «Шығыс европалық овчарка»

деп жатыр деген Жаңшырақтың қуанышында шек жоқ. Үйдегі жүндес қара төбет Майлыаяқ қартайып, баланың соңынан еріп, ермегі болуға зауқы соқпай қалғалы біраз өтіп қалған.

Сүмбілнәш та, Жоламан да күшікті асырағысы келген Жаңшыраққа қарсы болған жоқ. «Қарауыздан» үйдегі барлық бала мәз болысты. Сөйтін жүргенде аяқ астынап жүндес Майлыаяқтың күшікке деген ызасы оянды. Тамағына ортактасқанын қызғанса керек. Жаңшырақ қолындағы шыбығымен жасқап ажыратып алғанша мысықтай ғана Қарауыздың сол құлағын ызалана шайнап, салбыратып тастады. Содан көп уақыт тарғыл күшіктің жарасы жазылмай әлек етті. Тынымсыз пәлекет әрі-бері шапқылап жүріп, бір бұтаға ілгізіп жалбыраған құлақтан айырылып та тынды. Сонда Жаңшырақтың құйтақандай Қарауызға жаны ашып еңірен жылағаны Жоламанның күні бүгінгідей есінде. Сөйткен несіп тарғыл төбеттің талап тастағаны қам көңіл әкенің жанына қатты батты. Баланың мәйітін алып келген екі жылқышы болған жағдайды жеткізгенде егіліп тұрып: «Қарғыс атқыр құтырған шығар» деп ойлаған. Онысы қазіргі көргеніне мүлдем қайшы келді. Құтырған іт мұндай әрекетке барып, үйін іздеп келмес болар. Бет алды қаңғып кетпеуші ме еді? Саңдалып келсе оқ-дәрі неін сезіп қашпас еді. Мәңгірген есуастықпен бұған қарсы атылуы да ғажап емес. Әйтеуір жалт бұрылып қыңсылап жөпелмесі белгілі. Жоламанға солай түйіледі. «Қарғыс атқыр Қарауыз-ай! Қабырғамызды қайыстырып кеттің-ау. Түп жамылып үй торығаның да жүректі тағы бір дір еткізді ғой. Аң екен аң да өз тірлігін біледі, әйтеуір жолдасына қас қылмайды деуші еді. Ілуде бір сұмдық аштық жеңбесе жыртқыштың өзі де іліккенді жей беремін демейді ғой. Саған не болған, қарғыс атқыр Қарауыз!»

Жоламанның ішкі жан дүниесі күңіреніп кетті.

2

Тарғыл төбет бұл кезде салып ұрып ауыл сыртындағы зиратқа барған. Мұндағы тонырақы кеннеген жас қабірді Қарауыз итке тән сезімталдықпен тез тапты. Ылғал тонырақты піскеледі. Қыңсылады. Үні әнеукүнгі оқиғадан кейін сон-

дай жалынышты естіліп жүр. Қыңсылап-қыңсылап алып, бауырын сызға төсеп, қабірдің қасына жата кетті. Іші ұлып тұрса да азық ізден, тіміскіленіп кеткен жоқ.

Қарауыз таң сыз бергенде ғана зиратты тастан, күндіз напалап үйренген жырасына оралды.

3

Жаншырақтың биыл мүшел жасқа толған шағы еді. Он үшке келген бала өзін ересек сезініп қалған. Бұрын ауыл маңын жағалай шөккен түйедей тапал төбелердегі атжалмандардың ініне су құйып ұстағанды ұпататып. Аудан орталығына барып терілерін өткізіп, мақтау есітіп жүретін. Қарауызды да тышқан аулауға үйретіп қойды. Жылтың қағып інінен ұзаған атжалманды тарғыл төбет тап бастырмай оп-онай қағып түсетін.

Соңғы уақытта Жаншыраққа тағы бір ермек табылды. Құла биенің тайы жетіліп бесті болған. Жастайынан «менің тайым» деп немденіп жүретін баласына Жоламан осы жылқысын бәсіре етіп берді. Жаз бойы Жаншырақтың өзі мінер атын күтін бағады. Мектепке барар уақытта әкесі қарайтын.

Жоламан мээ. Баласы аттың құлағында ойнайды. Бір кездері жылқы баққан ол Жаншырақтың бойынан өзінің жастығын көргендей болып, көңілі көркейіп қалатын. Бұл жылқышылықты тастамаc еді, үйленген соң келіншегі Сүмбілшаш қышқылдан қоймады. «Ауыл арасына барып отырайық» деген соң айтқанына көнген. Содан тракторшылар дайындайтын курсты бітіріп, механизатор болып кетті. Бірақ қолынан жылқы үзілмеді. Енді Жаншырақтың болат тұяққа деген ынтасына риза бол жүр. Баласы өткен жазда атқа мініп, дала кезіп, ітше қоян қаққызып қайтты.

Жаншырақтың мінезі қызық. Кейде тосып сұрақтар қойып әкесін тосылтып тастайды. «Көке, деймін, қазір неге ит ертіп аңға шығып, құс салғандарды көрмейміз? Ондайларды кітаптап ғана сқын жүрмін. Біздің кластағылар қарақұсты бүркіт екен деп ұстан әкелінті. Сондай күлкілі» дегені бар. Жоламан баласының бұл сұрағына жауап бермеді. Не дерін білмеді. Бірақ баласының сауалына інштей риза болып қалған.

Солдай жайпаң қағып, жайраңдап жүрген Жаншырақ өткен сәрсенбіде құла бестісіне ер салып мініп, Қарауызды ертіп жөтеле бергенде Сүмбілшаш оңы әлденеге бұл серуенге жібергісі келмей қипақтады.

— Шырағым, ат мініп, ит ерткен сенің не теңің? Айдалада сейің құрғанда не етпексің? Қызықты даладан емес қаладан іздейтін жастасың ғой. Алыс емес тиіп тұр ғой анау Ташкент, машинаға бір жарым сағаттық жол ғана. Сендей балалар, әне, қалаға барып кинотеатрға кіріп, парк аралап демалып жүр. Сен болсаң қаңғырып дала кезесің. Жап тыныштығы жақнайды өзіңе.

Жаңшырақ анасының сөзіне күлді.

— Олар атқа мінуге қорқатындар ғой, мама.

— Бала жөнеле бергенде Сүмбілшаш Жоламанға тиісті.

— Осы сен-ақ баланы желіктіріп біттің. Өзің ғой жеті-сегіз жылыңды жылқы үстінде өткізін алдың. Жұрт сияқты мәдениетті демалуды білмедің сол кезде. Жастығыңның қайнап тұрған шағы сағымдай бұлдырады. Ауыл ортасына кеп қой көзіңнің ашылғаны. Енді тыныш жүрмей Жаңшырақты еліктіріп, қатарынан қалдырып жүресің. Қалтасына бес сом салып берсең барып қайтар еді мынау тиіп тұрған қалаға.

— Жә, баланың өз қалауы білесің. Атқа мінетін адам да керек. Жұр анау совхоз директоры жылқы құраулауға адам таппай әркімді үгіттен. «Жастардың бәрі болат тұяқтап қорқалды» деп мұшын шағын кетті. Кейінгілерге жылқы да керек шығар.

— Сен әйтеуір сөзден жеңілме.

— Неге жеңілейің? Жүйесі келген соң айтып жатырмын.

Ана мен әке бір перзенті үшін сөзбен қағысып жатқанда Жаңшырақ құла бестіні синай қамшылап, Қарауызды соғынап ілестіріп алыс қырларға бет түзең ұзай берген.

4

Қарауыз сыңар құлағын тікірейтіп құла бестімен қапталдасып бүлкілден келеді. Бала несі тізгін тартар емес. Керісінше, мінісінің сауырып қамшысымен синай түсіп, жүрісіп тездетеді. Төте сүрлеу, қуалап Қазығұртты бетке алып, атып тебініп келеді. Ерессек шабандоздай-ақ тақымын қыса түсіп, ер үстінде нық отыр. Ауылдан алыстаған сайын құла бесті де суыт жүрісті сезгендей аяқ алысын түзең, үдете түсті. Бала өзіңше мәз. Көңілі масайран, ерлік іс көрсететіндей маңғазданады. Бұлардың үйінде қырдың бір қызыл түлкісінің терісі ілулі тұрушы еді. Көкесі Жоламан жылқышы кезінде соғып алыпты. Қазір соны көз алдына елестетіп келеді. Елс соңы қиялға ұласты. Бұлаң қағып бір түлкі кездесе кетсе,

шіркін. Құла бестінің тізгінін қоя берер еді. Қарауыз не істер екен? Бас салатын шығар көрген замат-ақ. Түлкі соғып алса дүйсенбі күні мектепке барғанда бұған бәрі таңданып қарайтынып іштей сезеді. Жас аңшы деген аты тарап кететіні сөзсіз. Бұлай болмағанда да ауылдағы шалдар: «Бәрекелде, түлкі соққап Жаншырақ деген бала осы ма?» деп сұрап әңгіме етеді ғой.

Бала қиялы бірден-бірге ұласып, кәрі таудың шатқалына жеткенше ермек болды. Қазығұрт жайлы бұл естіген аңыз көп. Ауыл шалдары майын тамызып айтады. Өздерінің әңгіме тәркіні бір-біріне ұқсап кете беретіні қызық. Кітаптарда да айтылмаған тартымды ертегілер бар. Қайсысы шындық екенін ажыратып көр. Солардың ішінен Жаншырақтың мықтап есінде қалғаны бүкіл тіршілік иелерінің осы Қазығұрттан таралғандығы жайлы аңыз. Жер-дүннені тонап су қаптағанда кәрі таудың басында кеме қалып қойыпты деседі. Соның ішінде ғарық болмай аман қалған азғана адам мен төрт түлік малдың кейін көбейіп шартарапқа тарағанын ауыздарының суы құрып айтады. Бұл тауды киелі дейді. Киелілігі сол, мұнда еңқапдай жамандық болмапты. Ал Жаншырақ үлкендердің бұл айтқандарына сенген емес. Таяуда қолына «Әлемде талай қызық бар» деген ғажайып құбылыстар энциклопедиясы түсіп еді. О, қызықтың көкесі сонда екен. Қазір өмірде кездесетін оқиғаларды жазыпты. Оның алдында Қазығұрт аңыздары сәл сенімсіздеу. Бірақ кім біледі? Болса болған шығар. Үлкендер де бірденені біліп айтды ғой. Білмесе айтпайды олар. Бәлкім бұл киелі Қазығұрттың бауырынан белгілі аңшы болып оралар.

Қазығұрт бұлардың ауылынан аттылыға бес-алты сағаттық жол еді. Жаншырақ қазір етектегі қорым тастарды шөлып келеді. Аңшылық туралы кітаптарда осылай жазылған. Қорым тастың арасынан бұлтың етін түлкі қашады. Қарауыз оның алдын тосып ашық далаға, таудың етегіне шығарса құла бестісіне қамшы баспақ. Содан соң құтылып көрсін.

Түс қайтқанша қыбыр еткен тірі жәндік кездеспеді. «Қазығұртта түлкі көп дегені өтірік болды». Жаншырақ қиялай тартып етекке түскен. Жолы болмағанына өкініп, енді қас қарайын, көз байланғанша ауылға жетіп алсам жақсы болар еді деп ойлаған. Ал кездесе екен деген қиялынан күдер үзін, бейқам келе жатты. Кенет Қарауыз арс етін атылып кеп кетті. Екпіні сұмдық қатты. Құла бесті де құлағын қайшылап, пысқырынып қалды. Бала тақымын қысып, тізгінді қа-

ғыш қалды. Кездескен аң түлкі емес, шнебөрі болып шықты. Жаншырақтың денесі шағып анды ауыл маңынан да кездестіргені бар.

Өзіне жақын арадан тап берген Қарауыздан сескенген шнебөрі жазыққа қарай қашты. Баланың күткені де сол еді. Құла бестіні тебініп қалып ит пен аңның соңынан салды.

Қарауыз бен шнебөрі о дегеннен-ақ алыстан кетті. Жаншырақ қорым тастардан құтылған соң ғана атына қамшы басты. Аяғы желді құла бесті ағып кеп берді. Үстіндегі жұдырықтай бала тұғырдағы тұйғындай қаздыны отыр. Аттың шабысы үдей түскен соң сәл ғана алға епкейді. Естігеніне басын: «Қайт!» деп айқайлап қояды. Қоңіліңде күдік, жүректе қорқыныш жоқ еді. Сыдыртып келеді. Құлағының түбінде жел гүледі. Бала даялесі қозып, бар дүниені ұмытып алға емінді. Мұндай жүрек дүрсіздетер шақты басынан өткеремің деп бұл ойлаған емес. «Қайт!» - дегенді айқайлап қайта-қайта айта бергісі келеді. «Қайт!» «Қайт!».

Кенет ер үстінен өзінің қалнақтай қалқып ұшып бара жатқанын сезді. Не болғанын андауға шамасы жетпеді. Көзді ашып-жұмғанша тастақ жерге сыйақ етті. Оған қоса зілмендей бірнәрсе басып-жаншып үстіне құлады. Денесінің алдекандай мүңесі сарт етіп үзілгендей болды. Басы зертін, бәзі қарауытты. Дүние шыркөбелек айналып жүре берді. «Ана!» деп айқайлағысы келді. Бірақ көмеіінен үн шықпанды. Анасы мен әкесі көз алдына ең соңғы рет көлбең етіп, жоқ болды. Есенгірен барын талып кеткен бала қайта есіп жия алатындай халде емес еді...

Барын салып келе жатқан құла бесті алдыңғы оң аяғын кішігірім аңның ініне лок еткізіп тығып алған. Ер үстіндегі бала алысқа ұшып кетпей, аяғын үзенді жібермей қалып аттың бауырын ала тоң еткен. Сүрінген жамандатқыр Жаншырақтың үстіне құлап барын, ышқына шұрқырай кісінен тұрып кеткен. Іңге тыққан аяғын баса алмай шоқырақтап аңадайдап мойнын бұрып қараған.

Бала ес-түссіз қалған еді. Ат үстінен құлаған сәтте оның алдыңғы аяғының қатты тірсегі бүгіліп келіп Жаншырақтың бетіне салмақпен түскен. Сырт еткен дауыс сол кезде шыққан.

Бала ес-түссіз сәл ыңырып жатты да, кенет денесі дір етіп созылып сала берді.

Бұл кезде шнебөріден Қарауыз да көз жазып қалған. Үлкен жыраға жолыққан аң жып беріп бір қуысқа кіріп

кеткен. Тарғыл төбеттің тіміскіленіп тығылған шнебөріні іздегісі келмеді. Жыраға түскен аңнан күдерін үзгендей ерпеуін жағалап жортақтай бастаған. Біраздан соң аң қуып келе жатқанын ұмытып сол араға шоқнып отырып қалды. Жаланып қойып келген жағына бұрылып қарап еді, алыста қарауытып құла бесті көрінді. Бері қарай аяқ баспай сол маңды айналсоқтап ұзамайды.

Қарауыз шоқтан орнынан көтерілді де сыңар құлағын жымып, бала несі қалған жаққа қарай көсіле шапты. Тілін салақтатып тарғыл төбет жетіп келгенде құла бесті нысқырынып үрке бастады. Соңынан талай ерін жүгірген итті жатсынып, қамыс құлағын қайшылады. Жануар мен үй хайуанын табыстырып жіберетін несі қимылсыз жатыр. Оның бұл қылығына төбет те, құла бесті де түсінген жоқ. Әйтеуір бала қимылсыз, үнсіз.

Біраз уақыттан соң ат ақсаңдай басып, шоқырақтай жөнелді де, Қарауыз несінің басында шоқнып отырып қалды. Жаншырақтың жансыз денесіне оқта-текте қарап қойып, тілін жалмаң еткізіп жаланып, жалынышты қыңсылады. «Мұның не? Тұр орнынан» дегендей қайта-қайта осы қылығын қайталады.

Бала несі тарғыл төбеттің қыңсылағанын елең қылмағандай әлі қимылсыз. Сыңар құлақ та шыдамдылық таптырып, қыбыр етпей шоқнып отыр. Өлік күзетін тұрғанын қазірге түсінген жоқ. Ит қаншама сезімтал болғанымен екі аяқты пенденің жансыз денесін көрген емес. Аң-құстың өлігін талай кездестірді. Оны түсінеді, оны біледі. Мұның мақұлдықтық қиялымен ұғатыны кеудесінде жаны бардың берлығының қожасы осы адамдар. Олардың өлігін көру қиын да шығар.

Қарауыз несін ғапжылмай күзетті. Осы маңнан кеткісі келмеді. Бұлай қимылсыз жатқанда даланың ит-құсы жолығып борша-борша етін тастамасына кім кеніл. Бұл несінің алдындағы парызды өтеп, оны қарауылдауы керек. Үй хайуанының ұғымы осы ғана еді.

Сөйтін Қарауыз жансыз денені кешке дейін күзетті, түн күзетті, күн күзетті. Міне, тағы Қазығұрттың етегін қою қараңғылық басқалай қанап. Кеше жыра-жыралардың арасынан шнебөрілердің аңы дауысы естіліп, таң ата басылған. Бүгін түн ол үдей түсті. Тіпті жақын маңнан естіле бастады. Қарны қабысқан төбет жаланып аштыққа әзер шыдап отыр. Оның үстіне мына шуылдақтардың дауысы құлаққа тым жа-

ғымсыз екен. Біреуінің өзі ұлап-шулап дүниені азап қазан етіп жібереді. Екі-үшеуінің дауысы қосылып кеткенде төбедей төбеттің тұла бойы дуылдан, мұздан қоя береді. Бір-ек-еуіне әл бере қоймас, бақырып-шақырып көбейіп кетсе мұның өзі де, несін де жан-жақтан тартқылап жұлымдап тастары анық.

Қарауыз хайуан болса да әлдеқандай қауіпті алдын ала сезді. Иттің өткір көздері кейде жарқ ете қалып, төңірегін сақтықпен шалады. Қараң-құраң шуылдақтар тағы найда болды. Қазірше анау айтқан көп емес. Үшеуі сақтықпен басып осылай қарай жақындан келеді. Сыңар құлақ қимылсыз жатқан несіне бұрынғыдан да жақынырақ барып қорғауға инет қылды. Өлікті айнала жортып, ырылдан дұшпандарына айбат шекті.

Тұз тағылары тұяғасы биік төбеттің оңайлықпен олжа бермесін сезгендей сақтықпен басып, үш жақтап, аңысын аңдып келеді. Итке тіке бас салуға ешқайсысының батылы бармады. Төбеттің өзі біреуіне ұмтылып сопымен зуре болып кетсе сол серігін құрбаңдыққа тастай тұрып, арпалыс сәтті пайдаланып, олжаның қонды жерінен бір-бір қарнын қалмақ.

Өлексе құмар қорқаулар Қарауызға лап беріп маңайлай алмады. Азуын сақылдатқан ит өліспей беріспейтін сынай таңытты. Ол енді мына шуылдақтардың ортасынан несінің денесін алып кетнек инетпен костюмінің пық тұсынан абайлап тістен сүйрей бастады. Кішкене адамның өзі мұндай салмақты болар ма? Табаңдап тұрып тартқанда бір құлаштай ғана жылжыта алды. Төбеттің әр қимылын қалт жібермей аңдыған шнебөрілер осы сәтте ұмтылысып-ақ қалды. Екеуі қос бүйірден, біреуі аяқ жақтап көн бас салды. Ит баланы тастай беріп оларға ұмтылды. Аналар бір-бір реттен ғана ауыз салып үлгірді. Онда да маңдыта алмады. Тістері киімнен өтіп денені сәл ғана жаралаған. Қарбытып азу салуға төбеттің екінші шошытып, Қарауыз арс етіп атылғанда түс-тұсқа бытырай қашты. Сыңар құлақ бір шнебөрінің соңынан ұмтыла беріп кілт тоқтады. Екінші қорқау олжасына қайта оралып келеді екен. Төбет арс етіп соған қарай қайта атылды. Өлексе құмар жалт берді.

Тарғыл төбет сіді несінің қасынан табап аудармады.

Осылай кезек аңдысу таң атқанша созылған. Шуылдақтар көбеймеді. Үшеуінің арасынан тікелей тайталасқа еш-

кайсысы беттемеді. Ызалы тарғыл төбет оларға олжадан мандытып татқызбады. Алғашқыда тиіп-қашып ауыз салған болып еді, кейін долданған төбет тұз тағыларын бір адым да беттетпей қойды. Иттің кебістей аузына ілігіп, балғадай аузына бір түссе оңбасын шнебөрілер де соқыр сезіммен ұғынды.

Таң атқан соң шуылдақтар жым-жылас боп, қарасын көрсетпей кетті. Ит бауырын жерге төсеіп біраз демалды. Түң бойғы арналыстан қалжырапты.

Әлі денеден біртүрлі иіс шыға бастады. Кеңсірігін жарып барады. Мұндай жағымсыз күлімсі иісті Қарауыз жақтырмайтын. Танауың желге тосып, несін ыққа қалдырды. Бірақ бәрібір әлгі иістен құтыла алмады. Сонда да ол жансыз денені тастап кеткен жоқ. Несіне мөлне қарап қыңсылап қояды.

Күз күні түске тырмысқанда алыстан екі-үш аттылы көрініді. Сынар құлақ жатқан орнынан бауырын көтеріп, әуілден үрін дыбыс берді. Ұзақ-ұзақ созып әуіледі. Аналар осылай қарай тізгіл-тастаған сияқты. Қарауыз енді үргенін қоя салып несінің костюмінен тістен, табандан тартты. Азғана едмалыстан ба денені алға жылжыта бастады.

Аттылар дүбірлетіп келіп қалды. Бір-біріне айқайлап бірденелерді айтады. «Ойшырай, сұмдық-ай! Мынау құтырған ит көрінеді, несін талап тастапты!» «Ойбай! Ұр бәлекетті! Өлтір!» — дегендерін, әрине, төбет түсіпген жоқ. Баланы сүйрелегенін қойып, шоқның отыра қалып тағы әуіледі. Аттылар алдымен одырайысын-одырайысып, үрейлене қарасты да: «Шың құтырған ит! Өлтіріңті-ау байқұс баланы!» — десін аттарын тебініп тұра ұмтылысты. Адам сөзінің төркінін ұқпаған тарғыл төбет әуілден қойып шоқның әлі отыр. Екі адам екі жақтан күйғытын келген бойда еңкейе беріп, бастырмалата кен Қарауызға ысыдатып қамшы сілтеді. Қолдары мұндай қатты болар ма? Жылындай ысылдаған сегіз өрмелер иттің терісінен етіп сүйегіне жетердей сарт-сұрт тнеді. Тіл білмес хайуанға да жап керек. Қарауыз арс етіп қаша жөнелді. Аналар тізе қосып, итке түсініксіз айқайлап «Өлтір! Өлтір! Аяма!» десін қос қапталдан аямай оскылап келеді.

Ит әр қамшы тиген сайын ырылдап, жанұшыра айдалаға безін кетті. Өзінен күштілер кездесіп, несін алып қалғанына ызалана қыңсылап бара жатты.

Қазығұрттың бауырынан жоқ іздеген жылқышылар мынандай сұмдықтың үстінен шығамыз деп ойламаған. Тіс тиіп талапталған баланы тани алмады. Бұл араға ол қалай келген? Талап өлтірген әлгі ит құтырған болса керек. Әйтпесе ит несіне шауыпты дегенді кім естіген? «Өттең!» деп құтырған немені өлтіре алмағандарына өкіністі.

Денесі бұзылуға айналған баланы біреуі алдына өңгеріп жақып маңдағы елге хабар беруге асықты.

Бір сұмдықтың болғанын Жоламан ауылы да білгені екінші күн. Ақсап келген құла бестіні Сұмбілаштың көрерге көзі жоқ. Ауыл дүрліккен. Гу-гу әңгіме сан-саққа жүгірді. Жантүршігерлік оқиға естігеннің төбе шашын тік тұрғызды.

Жоқшылар дала мен тауды кезін кеткен. Солардың біреулері мәйітке кезіккен екі жылқышыға жолықты.

Болған оқиға ауылдың үлкен-кішісінің құлағына түгел жетіп, бас шайқатып кетті.

6

Жазықсыз зәбір көріп, камшы жеген Қарауыз несінің денесін атқа өңгеріп әкеткендердің соңынан алыстан аңдыды. Жылға мен жыра-жырапы тасалап адамдардың беталысын күзетті де отырды. Жолай өзінің несібесі де кездесті. Кішігірім ақ лактай үркек қоянды бұғын жатқан жерінде байқап қалып, атылын кен қағып түскен. Ән-сәтте бұтарлап жүре қылғып, аш құрсағын томпайтқал. Бойына әл біткендей болған соң аттылы сқеуді күзетуді жалғастырды.

Баланы қолдан-қолға өткізіп аналар ауылға әкелді. Төбет тағы да қалып бүргенді тасалап, қадағалаумен болды.

Ертеңіне көп адам табыт көтерін молаға бет алғанда несінің енді қайтын жүз көрестінен хайуанға тән сезімталдықпен білді. Талай рет адамдардың зират басына шұбап барып қайтқанын көрген. Сол күні онда жаңа қабірлер пайда болатынын да қырағы көзді төбет сыртынан-ақ байқап жүретін. Несінің де жас топырақтың астында қаларын Қарауыз білді. Білді де аянышты үнмен ұзақ қыссылады. Жаншырақтың өзгелерден жасырып берген күлшелерін сағышып, мақұлықша қайғырды.

Таргыл төбет адамдардың бұған деген өштігін енді хайуанға тән түйсікпен ұқты. Несінің алдында өз парызын дұрыс өтей алмаған болып шықты. Мұны түсінетін екі аяқты пенде жоқ. Көрсө тас лақтырып қуары анық. Адамдардың жұмбақ қылығын ұғарлық сананы жаратылыс бұған қимапты.

Қарауыз әрі қынсылап, бері қынсылап, жер бауырлап жатып қараңғылық қоюлана бастағанда ғана орнынан тұрған. Зиратқа барып, несінің мәңгілік мекенденген мекені — жас қабірді көріп қайтты.

Сөйтін жүрін аңсары ауып, бауыр басқан үйіне барып еді, үлкен қожасы әй-шәй жоқ мұны атып өлтіре жаздады.

Қарауыздың ендігі күндізгі мекені жыра, түнгі мекені мола болды. Бөрі азығы жолда, тышқан да аулады, өлімтік те жеді. Әнеукүні зиратқа түнделетін жортып бара жатып, ауыл шетіне соғып біреудің қорқақ қаншығының жуындысын тартып алып, жалап-жұқтап та кетті.

Қарауыз бұл күндері адам атаулының көзіне шалынудан сескенеді.

7

Сыңар құлақ төбетті өз босағасында қайта көргелі. Жоламаншың ойы астаң-кестең болды. Ол баста жылқышылардан көргендерін естігенде Қарауыз құтырған екен деп жаны түршіккен. Көз алдына төбедей төбетке таланып жатқан Жаншырақ елестен шыбын жаны шырылдан кеткен. Сыңар құлаққа өлердей өшікті. Құтырған екен. Әйтпесе несіне қарсы шапқан итті осы жасқа келгенше көрмек түгіл естіген емес. Сөйтсе...

Кешегі түнгі көрініс бұл бйын талқандап кетті. Құтырған ит босағаға қайтып оралушы ма еді? Оралмас болар... Оралса да бүйтін әрекет ете алмайды. Мұның кек сақтап, оны мылтықпен атып өлтіргісі келгенін қалай сезе қойды? Жоқ, ол құтырған емес. Құтырса тап осылай несінің босағасын ізден келмес еді. Бұл маңға келер ме? Мұнда бір сыр бар сияқты. Құла бесті неге ақсап келді? Жылқы жайын Жоламан бір адамдай біледі. Сол жамаңдатқыр шауып келе жатқанда аяғын інге тығып алып, бала үстінен ұшып кетпеді ме екен өзі? Бірақ ат құлағында ойпайтып Жаншырақ байқаусызда құлағанмен соншалықты үзілетін күйге жеткені ме?

Баланың денесіндегі тістің іздері ше? Кім біледі... Жұмбақ... Өйтсе де бұлар Қарауызды босқа кінәлап жүрмесін? Ол құтырмаған сияқты...

Жоламан жанын жегідей жеген ойын Сүмбілшашқа айтып көрген, Әйелі бетінен алып тастады.

— Баланың сөзін айтасың қайдағы бір. Жаншырақтың денесінде иттің тісінен сау жер қалмағанын көрдің ғой, көзің болса. Күйіп отырғанда жүрегімді тырнап азаптамашы өзі. Жайыңа жүрсеңші есуастанбай! — деген.

Жоламан содан қайтып әйеліне төбет туралы жақ ашпады. Алғашқы жекіруден соң беттей алмады. Бірақ есінен бәрібір Қарауыз бен Жаншырақ кетер емес. Иттің соңғы рет көргенде қысылап бұған қарай келмекші болғанын көз алдына елестетті. Сол бір көрініс қандай аянышты еді. Бұл әйеліңе мылтық алдырғанда қараң етіп көзден ғайып болғаны ше? Хайуан болса да бір жамандықтың боларын сезді-ау.

Бүгінгі түнде де Жоламан осындай ойлар мазалай берген. Ұйықтай алмады. Әрі аунады, бері аунады. Күндіз Жаншырақтың кабіріне барып қайтып еді. Төмпешіктің бүйіріне бауырын төсеп әлдене жатынты. Келте қылшық жүндер де түсіп қалыпты. «Мұнда келіп жүрген Қарауыз болмасын!» деген ой жылт етті. Үңіліп мұқият қарады. Қандай да бір мақұлықтың осында келгеніне күмәні қалмады.

Сүмбілшаш әлігінде аңылап-үнілеп күрсініп жатыр еді, енді ұйықтап кетіпті. Жоламан орнынан тұрды. Сыртқа шықты. Күзгі түннің салқыны бетке ұрды. Үстінде көйлек қана. Мына далада көп жүріске шыдас бермесін түсінді. Сонда да аула қақпасын ашып, жол жаққа беттеді. Өзінің неге бұлай қарай жүргеніне есеп берген жоқ. Үйден сол аяңмен-ақ жүз қадамдай алыстап кетіпті. Шым-шытырық қиялдан құтыла алмады. Сәлден кейін әлдеқандай дыбысқа селт етіп, тұрып қалды.

Жоламаннан елу қадамдай жерде көздері жалт-жұлт етіп қарауытып тарғыл төбет тұр еді.

— Қарауыз! — деп қалды бұл.

Ит несінің дауысын естігенде қысылады. Соған соң жайғана «әу-әу» деп үрді.

— Қарауыз! Кә, кә!

Иттің несіне жолағысы келмеді. Әлденеден күдіктенгендей жалт бұрылып алды да молаға қарай ызғыта жөнелді.

— Қарауыз! Қарауыз! — деп Жоламан қала берді.

Төбеттің соңынан жүре түсті де денесі топазы бастаған соң бұл ойынан тез қайтты. «Мұнысы несі тағы?» деп күбірлей берді.

Жоламан ертеңіне күн арқан бойы көтеріле зират басына барды. Төбет ізім-қайым жоқ. Бұрыннан жатып жүрген жеріне бауырын қайта төсесе керек. Орны тапталыңқырап қалыпты. Басқа белгі байқалмайды.

Жоламан Жаңшырақтың тосып болған қазасы Қарауыздан болды деген ойдап мүлдем жеріді. Иттің соңғы қылықтарын еске алып ондай жыртқыштық әрекетке, түптеп келгенде, қайшы екенін түсінгендей болды. Бірақ оған кімді сендіре алады. Баланың денесін сүйреп жүргенін көрдік дегендер бар. «Көзі қаталаған құтырған немені өлтіре алмадық» деп екі жылқышының күйіне айтқанын мұнымен бірге бірнеше адам есіткен. Сол күні-ақ бүкіл ауылға төбеттің жыртқыштығы туралы сөз лап етіп жапқан өрттей тарап кетті емес пе?

Сүмбілшаштың әнеукүні айтқаны мұның жапына батып-ақ кетті. Бірақ баласының өліміне өзінен бетер күйінің жүрген оған не десін? Үндемей құтылды.

Сонда да Қарауыздың қабірін қорып, айналсоқтап үйге келе беруінде бір жұмбақ сыр бар. «Қарауыз жылқышылар қамшысының ащы дәмін татқан соң адамдардан қашқақтап жүрген шығар» деген ой Жоламанды жні мазадай бастады. Оның үстіне атып тастамақ болып бұл итті одан бетер үркітін ялды. Төбет күндіз адамдардың көзіне көрінбесі белгілі. Заты мақұлық демесең олар да кейде дұрыс ойлай білсе керек.

Жапына тыным бермеген ой Жоламанды түп ішінде тағы да төсегінен тұрғызып, еріксіз сүйрелеп зират басына алып келді. Жаңшырақтың қабіріне келген ол іздеген хайуанын көріп қаят тұра қалды. Қарауыз жатқан орнынан атып тұрып, бір сілкініп алды да жылыстауға айналды. Төбет тағы қарасын көрсетпей қояр деп күдіктенген Жоламан:

— Қарауыз! Кә, кә! — деп шақыра бастады.

Ит оған жауап бергендей тағы да аянышты қысымына басты. Бірақ ойысын кете қоймады. Несінің жұмсақ үнінен әлденені дәметкендей айналсоқтап, күйірығын жыма берді. Жоламан бір басып, екі аяғын алаңқыдай түсті.

А. С. ПУШКИН АТЫНДАҒЫ
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН
ОБЛЫСТЫҚ ӘМБЕБАЛ
ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНАСЫ

ОБЛЫСТЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ӘМБЕБАЛ
КІТАПХАНАСЫ

— Кә, кә, Қарауыз! Кә, кә!

Қолына нан ұстай шықпағанына өкінді.

— Сен тұра тұр Қарауыз. Мен жүгірін барып келе қояйын.

Сасқалақтаған ол жылдам басын үйіңе қарай кетті. Екі орта бірталай жер. Артына қарайлай-қарайлай барады. Қарауыз қабірді айналсоқтан қала берді.

Жарты сағаттан соң Жоламан ырсылап қайта оралды. Қолында тұтас таба нан.

— Мә, жей ғой, күшім, -- деп жалқы құлағын тікірейткен төбеттің алдында екі бөліп тастай салып еді ол соны күткендей бас салды. Дәмді нан асамағалы қаптан. Әрқайсысын бір-екі шайшап қылғып жіберді.

Сыңар құлақ енді қашқақтамады. Несінің ыңғайына тез көніп жақын келді. Жоламан оның тықыр жүнді жоп арқасынан, сыңар құлағының түбінен синады. Төбеттің бойында діріл найда болды. Ойырай қандай аянышты еді. Екі аяқты қожаларының кейде қатал, кейде көлдей мейірімді жұмбақ мінездеріне, түсініксіз қылықтарына таң қалғандай жалғыз құлағын қозғай береді.

Анада ғой аттылы екеуі мұны қуып жүрін сабады. Әнеу күні осы несі аузынан жалын шығатын қаруып кезенін атып өлтірмек болды. Сонда жалт беріп қашып кеткенде бүгін дәмді нан бұған бұйырмас еді, қазір оны қомағайлана жұтпас еді.

Жоламан төбетті қасынан ойға батты. «Адамның үй хайуандарына кейде өте ойсыздықпен мақұлық деп қарап, тіпті сенімсіздік білдіретіні несі? Бұлар да өздері секілді жан несі емес пе? Тек айта алмайды, ұрындыра алмайды. Әйтсе де көп пәрсені түсінетін сияқты ғой. Керек десең кей адамнан сан есе сезімтал ма деп қалдым. Сезімтал болмаса мына төбет өлген баланың қабірін күзетер ме еді. Күзетпес еді. Күзетуінде бір мәп бар. Әрине, бір мәп бар...»

Жоламан Қарауызды ертін үйіне қарай жүрді. Сыңар құлақ сенейін бе, сенбейін бе дегендей алдымен тартыншақтады, соңыра сактықты ұмытып бүлкілден ерін жөнелді.

Лулага енген соң несі оны бұрынғы үйшігіне әкелін, қарғы бауынан шыңжырлап қойды.

Сүмбілшаш күйеуінің түн жарымында орнынан тұрып қайда барғанын, қайдан келгенін білген жок сияқты. Білсе де сұрамады. Жанширақтың қабіріне түнде барғанын жақтырмаушы еді. Сондықтан Жоламан тіс жармай жүрген.

Әйел тацертен тұрса Жоламан үйдегілердің бәрінен бұрып жуынын алыпты. Жаншырақтан екі жас үлкен қызы Сүйрік пен әйеліне түнгі жаңалықты төбеден түскендей етіп жеткізді.

— Қарауыз келді. Байлап қойдым.

— Не дейді?! Қайда ол құтырған төбет?!

— Ол құтырмаған екен. Сүмбілшаш деймін, Жаншырақтың қазасына оның қатысы жоқ қой деп ойлаймын.

Сүмбілшаштың да, Сүйріктің де жүздері қуқыл тартып кетті. Кішкене егіздер Асан мен Үсен ғана қосарланып:

— Ула! Біздің итіміз келді! — деп далаға жүгіріп шығып кетті.

Сүмбілшаш пен Сүйрік кезек-кезек сырттағы сынар құлақты көріп қайтты. Ит көздеріне құбыжықтай болып елестеді. Әйел күбірлеп жүр:

— Жаксы ит өлігін көрсетпейді деуші еді, мынау қорқау үйге қайтып келгені ме? Атып тастау керек қой мұны...

— Тимендер! — деді Жоламан өктем сөйлеп, — мен аудан орталығына барып дәрігерлерге жолығайын. Құтырған ба, жоқ па, солар анықтап берсін. Әйтпесе бейшараға обал болар. Менімше құтырған түгі де жоқ...

— Осы итке неменеге емшегің езіде қалды, деп Сүмбілшаш жылап жіберді.

Жоламан үндемеді. Тацертенгілік тамағын асығыс ішті де жолға шықты.

9

Сәске кезінде Сүмбілшаштың иісі Қадыр келе қалды. Қоңыр «Жигулин» тура аула қақпасының алдына тұмсығын тірей тоқтатып, ауыр денесін баяу қозғап, талтандай басып шіреніп үйге енді. Онесүкіні Жаншырақты жерлегеннен кейін бой көрсетіп отырғаны осы. Әйтпесе екі ауылдың арасы жақын, үш-ақ шақырым. Астында ағып тұрған машинасы бар. Осындай әнікесінің басынан қайғы бұлты сейілмей тұрғанда күнде келсе де жарасады. Жоқ Қадыр ондайға бармайды. Өз салмағын біледі. Жездесінің алдында құрақ ұшып, мұны қай жып соғыпты.

Луызгы бөлмеде аздап кідірген оны алдымен жиені Сүйрік байқады.

— Келіңіз, нағашы, келіңіз, — деп құрақ ұшып жатыр.

Сүмбілшаш қызының әлдекімге сөйлегеніне елсз ете қал-

ды. Не деп жатқанын аңдаған жоқ. Сүлесок ішкі бөлмедегі бері шықты.

— Сен бе едің? Мен Жоламан қайтып келді ме, десем.

— Жездем бе? Ол қайда кетіп еді? —

— Итті тексертем дей ме, қайдағы жоқты бастан... Аудан орталығына кетті.

— Немене Жаншырақты талаған итті ұстадыңдар ма? Қайда ол?

— Қастерлеп, үйшігіне шыңжырлап қойды жезден.

— Немене тара дегізуге да қолы бармай жүр ме? Онысы несі тезірек көзіп құртпай ол неменің?

— Түсінбедім сонысын. Сол жалқы құлағы тікшиген құбыжықты несіне қадірлеп қалғанын. Есіме Жаншырағым түссе төбе шашым тік тұрып, тұла бойым қалшыядап кетеді. Мылтықты оқтап өзім-ақ жайратын салсам ба деп ойлап тұрмын.

— Ауыл арасында мылтық дауысын шығарып не керек, былай-ақ көзіп құртуға болады. Өзі үйде ине бар ма? Маған әкелші, — деді Қадыр Сүйірікке қарап, — шынында да құтырғаннан құтылған олжа.

Үш-төрт ине тауып келген қызға:

— Енді нан әкел! — деп бұйырды.

Тарғыл төбет Сүмбілшаш тастаған біржаңырақ нанды талғамай қылғын жіберді. Сөйтін жұтынып барып аяқ астынан қысылады да қалды. Осы кезде Қадыр үйден шығып бара жатқан. Бір жамандықтың тап сол адамнан болғанын сезгендей Карауыз ырылдады. Бірақ ырылының соны аянышты қысылауға айналған жүре берді.

— Енді көпке бармайды. Мен кеттім, асығысып, — деп бір үлкен істі тындырғандай қоңыр «Жигулиндің» несі жөнен берді.

Қысылап, бүктетіліп, шыбын жанын қоярға жер таппай, шыңжырып сылдыратып әрі-бері жортақтап сыңар құлақ төбет қалды. Оған ешкімнің жаны аныған жоқ. Сүмбілшаш пен Сүйірік көзге түрткі болған құбыжықтан тезірек құтылғылары келген. Асап мен Үсен қосарланып:

— Біздің итке бірдеңе болынты, — деп шырылдай бастағанда анасы жекін тастады.

— Жоламанда ол құтырған пәлеге, бірденесі жұғыш жүрер тағы.

Жоламан аудандық ветеринарлық станцияның қызметкерлеріне болған жағдайды үйін-төгін айта бастады.

— Баланың денесін ауыл фельдшері көрген. «Тіс тиген» деді. Тіс тигенін өзім де көрдім. Бірақ нақ соны өзіміздің сыңар құлақ төбет істеді дегенге сенгім келмейді. Иттің құтырмағанына иманымдай сенімдемін. Барып көрсеніздер. Бейшараға босқа жәбір болмасын.

Оның айтқандарын мұндағылар алғашында үрейлене тыңдаған. Соңыра бастарын шайқады. «Қайдағы бір итке жаңы аңшы шыр-шыры шығып жүргені несі?»

— Барып көру керек. Құтырса қауіпті, — десті олар.

Көзілдірікті кісі басқалардан бөлініп шығып, құрал-жабдықтарын тез жиһап, Жоламанның соңынан ілесті.

— Автобус бола қойса бір сағатта жетіп барамыз.

— Барамыз ғой, бірақ әлгі төбет қайда өзі?

— Үйде шынжырлап қойдым.

— Қалай қорықпайсыз? Ондайға жолауға болмайды ғой.

— Құтырмақ түгіл бәлесі де жоқ. Барған соң көресіз ғой, айрандап тұр. Бірнеше күн бойы баланың кабірін күзетіпті.

Жол бойына Жоламан Қарауыз туралы айтып, көп үндемей келе жатқан көзілдірікті кісінің құлағын сарсылтты.

— Балам Жаншырақ өзі оны күшігінен асыраған. Бұлай болуы мүмкін емес. Оның үстіне ақылды-ақ ит. Адам қауын көрмеген. Анау-мынау ауылдың жүндес маубастарына да тиісе бермейді. Ал тиіскенін оңдырмайды. Кеуделі, ағдыңғы аяқтары жуан, шығыс еуропалық овчарканың тұқымынан дейді білетіндер.

— Иә, сондай ит тұқымы бар. Сіз айтпасаңыз да көрген соң түріне қарап білеміз біз оны.

— Бар болса соның өзі. Әйтеуір құтырмағанына сенімдімін.

— Көрерміз, барып көрерміз.

— Көрсеніз де сол, көрмесеніз де сол. Мен әйтеуір Қарауыздың құтырмағанына сенімдімін.

Автобустан түскен соң да Жоламан қолды-аякқа тұрмайтын баладай тыпырлап көзілдірікті кісінің алдына түсті. Өзі әлі тынбай сөйлен келеді. Алып-ұшып үйге жетпек, тарғыл төбеттің құтырмағанын дәлелдемек. Құтырмаған болса Жоламанның ойынша баланы ит талады деген қауесет қисынға келмейді.

Екеуі дабырласып аула қақпасынан енді. Ойларында түк жоқ. Иттің үйшігіне қарай бет түзеді.

— Мынаған не болған? — деді көзілдірікті кісі қалт тұра қалып, — итіңіздің шынымен-ақ дені сау емес.

Өңештен өткізіреп барып қадалған тон ишеден азантанған сыңар құлақ көздері қанталап, аласұрып, шыпжырып үзін кете алмай ағаш үйшікті қаршылтадып шайнап жатқан. Кейде ызалана ырылдайды, кейде аяншыты қыңсылайды кеп. Қара езуін ағаш жырып қызыл жоса қап етіпті.

Жоламанның тұла бойы мұздан қоя берді. «Шынымен-ақ құтырғаны ма әбілет басқырдың?!»

— Әлгіңде ғана, таңертең сан-сау еді. Аяқ астынан...

— Абайлаңыз, жақын баруға болмайды, ауыз салуы мүмкін.

Жоламан үйдегілерге айқай салды.

— Сүмбілшан! Сүйрік! Мына Қарауызға тосыннан не болған?

Әйелінен жауап болмады. Шанын селтитіп қызы сыртқа шықты.

— Ол өлгелі жатыр, көке. Әлгіңде Қадыр пағашым келіп, нанға ише шаншытып тастатқызды. Соны жеп...

— Не айтып тұрсың өзі? Қалай қолдарың барын бейшараны азанқа салып қойдыңдар? Мейірім деген нәрсе бар ма сендерде?

— Мен емес Қадыр пағашым мен мамам ғой.

— Қадыр пағашым мен мамам дейді ғой тағы. Ақ пен қараны ажырата алмайтындай не қара басты қарабасқырларды. Жоғал көзіме көрінбей сен де!

Жоламан Қааруыздың жанына жүгірін барды. Мейірімді үлкен несінің келуін күткендей төбет қынсылап, сұлап жата кетті. Төрт аяғымен жер тырмалайды. Тыңырлап жатыр. Езуінен төгілген қан қара жерді алашабыр етіпті. Сыңар құлақ тұншыға қирылдап дем алады. Сілекейі көпіршіктеніп қапға араласып, бір езуінен тамшылайды.

— Тимеңіз, абайлаңыз! — деп көзілдірікті кісі шырпыры шықты, — байқаңыз, сілекейі көпіршіні бастады. Онда қауіпті микробтар болуы мүмкін.

Жоламан өкіне жүріп, әлдекімге кіжіне жүріп иттің қарабауын босатты. Бірақ Қарауыз әлсіреп, демі бітуге айналған еді. Созылып жатқан аяқтарында діріл пайда болды.

— Қалай болғанда да мен оны тексеруім керек, — деді көзілдірікті кісі. — Маған көмектесіңіз.

Ол қолындағы былғары сөмкесін ашып, інінен шыны түтікті алып шықты.

— Мүмкін болса иттің сілекейінен алып жіберсеңіз. Міне, мынаған.

Көзілдірікті кісі Жоламан әперген көпіршікті сілекейді басқа ыдысқа тамызып, үстіне әлдеқандай дәрілер құйып, тексеріп көре бастады. Шатасып жүрмейін дегендей бұл ісін үш-төрт рет мұқият қайталады. Сонан соң иттің қасына барып, аузын ашып азуларын көрді. Басын шайқады. Қарауыздың оған дөң айбат көрсетуге де шамасы жоқ еді.

— Итіңіз құтырмаған, — деді Жоламанға, — мен қазір қағаз жазып беремін қажет болса. Сонда да абай болған жөн. Қазір шаруасы біткен соң көміп тастаңыз.

Жоламан көзілдірікті кісіні шығарып салмады. Денесі бір жырылып, бір созылып жатқан Қарауызға мөлшіп қарап қалыпты. «Ойпыраһі, шырағым Жаншырақ-ай! Ажалыңның педен болғанын білмей дал болдық-ау. Әйтеуір күшігінде қолыңнан напыңды тартып жеген осы иттен емес шығар. Мұны үйге әкелем деп обалына қалдым-ау. Әттең, обалына қалдым, далада қаңғырып жүргені жақсы еді одан да».

Бұл кеше түнде Қарауыздың денесіне дұрыстап көз тоқтатпаған екен. Тықыр жүнінің арасынан қаракотырланған жараларды жанары шалды. Үніле қарап әлдеқандай ащын тісі тигенін сезді. Өлгелі жатқан итті келесі жағына аударып көрін еді тағы сондай тіс іздерін аңғарды. «Ім, жағдай мүлдем басқаша болғанға ұқсайды. Әйтеуір бұл иттің адалдығына иманым кәміл. Сыңар құлақ несіне оласыздық жасамаған. Бейшараға обал болды-ау. Өз қолыммен істеп, бүлдірін алдым ба?»

Сыңар құлағы әлсіз дірілдеп Қарауыз әлі үзілер емес. Итжаңдылығы бар хайуан емес пе? Осылай көп жатуы мүмкін. «Қой мұның жаны қиналғанын күтпейін».

Жоламан жүгіріп үйге кірді. Мылтықты іздеп тауып, оқтан қайта шықты. Итке жақындап барды. Әлсіреген төбет мұның ниетін сезгендей қапталаған жанарын ашып, басын көтеріп, орнынап тұрып қашпақ боп ұмтылды. Бірақ әл кеткен аяқтары денесін көтерін кете алмады.

Жоламан оның кеудесін көздеп, ерні: жымқырып, құс мылтықтың құлағын қайырып, шүріңнесін тартып қалды.

Гүрс еткен үнмен бірге төбеттің денесі бір шоршып барып, мәдгіге тыным тапты.

Жоламан күрсініп қалды.

11

Күйеуінің төбетті қастерлеп көмгісі келгені де Сүмбіл-шапқа ұнамады. «Баласынан артық соған жүрегі елжіреп... Шынымен мынаны жып соғайын деген екен» деді іштей түйіліні.

Жоламан көршісі Нұртанға барды. «Осылай да осылай... Сендер босқа шулап жүрсіңдер. Біздің Жаншырақты өзіміздің төбет таламаған. Мұнда бір сыр бар».

Нұртан аңтарылып қалды. «Баласы өліп жатқанда мынаның сандырағы несі?»

— Баланы сүйреп жүргенін алғаш кездескен екі жылқышы айтыпты ғой.

— Солайы солай болған шығар, бірақ таламаған. Қайта несін қорғап әлдеқандай аңмен шайқасса керек. Денесінің сау-тамтығы жоқ, көп тіс тиінті.

— Білмедік, — деді Нұртан аң-таң боп.

Білмесең маған қос донғалақты жүк таситын қол арбаңды бере тұр. Қарауызды мен жерден келейін. «Ит те жеті қазышаның бірі» деп ата-бабамыз тегін айтаған болды.

Нұртан кинақтады.

— Соны талыстай қып мапаздан жүргенше жақын маңдағы шұңқырдың біріне сүйреп тастай салсаң қайтеді. Үстіне топырақ тасталса болды да, сасығаны біліне қоймас.

— Түп, адамның бәрі бірін-бірі түсінбейтін боп кеткен бұл күнде. Ол Жаншырағымның серігі болған ит еді кезінде... Көп сөзді қойып қол арбаңды беремісің, жоқ па? Әйтпесе Сырбайдікіне барайын ба?

— Жә, аяқ астынан шынымен тұлдандың ғой, көрші. Алсан ал. Бірақ сол аты жамандықпен ауызға іліккен төбетіңді қадірлегеніңді ұнатпай тұрмын.

Жоламан одан әрі көршісі Нұртанмен сөз саудасына барған жоқ. Аңдайда, қора есігінің алдында тұрған қол арбаны дырылдатып ала жөнелді.

Сүмбілшан күйеуінің әрекетіне терезеден қарап тұрды. Асан мен Үсен барып көреміз деп қысқылдан еді, шешелері ыңғай бермей ұрсып тастаған соң жым болды. Жоламан асы-

ғар емес. Иттің өлігін жерден жеркенбей құшақтай көтеріп алып, қол арбаға салды. Қарауыз тым іріленіп кеткен сияқты, бас-аяғы қоранка сипай салаңдап қалды. Соған соң қайдап алғанын Сүмбілшаш білмейді, күйеуі жарты кездей ескілеу матаны төбеттің денесіне жанты. Сөйтті де қол арбаны жайлап орнынан қозған, аула қақпасынай шығып кетті. Жақтырмаған күйі Сүмбілшаш қалды. Оны егер де сезбеген болып Жоламан жөпей берді.

Ауыл моласының оң қанатында балалар «Сырғанақ төбе» атап кеткен аласа қырат бар еді. Несі Қарауызды сонда көмді. Мұнда да зираттағыдай қабір пайда болды. Жоламан моншақ-моншақ терге малшының, түс әлетінде ғана ит көмілген шұңқырдың үстіне қоян жондандырып төмпешік жасады.

12

Ауылға тосындау естілген, бұрын болмаған ит жерлеу оқиғасы адамдарды тағы бір елең еткізді. Бұған дейін мұнда ешкім кебіс ауыз, азулы үй хайуанына дәл бүйітіп қабір көрсеткен емес. Өле қалса кез келген шұңқырға сүйреп анарын тастай салатын. Кейбірінің денесі топырақпен де жабылмайтын еді. Өлексе іздеген қарға мен қаракүс сияқтыларға жем болатын. Одан қалса кейбір ауыл иттерінің өздері-ақ тап-таза етін мүжін кететін.

Жоламанның әрекеті жаңалық болды. Қарауызды жерлеу оқшау қабірдің қалқаюымен бітпеді. Сыңар құлақтың несі колхоз шеберханасына барып, қолының ебі бар жігіттерге жалының жүріп темірден шарбақ қоршау жасатқан еді. Бір демалыста оқшау қабір қоршалып та қалыпты.

Ауыл адамдарының арасында гу-гу сөз өршіді. Көбі Жоламанға риза емес. «Басқа-басқа, сол қорқау төбетке қоршау құрып, қастерлейтіндей несіне не жақсылық жасанты ел. Жұрттың жағасын ұстатып, баланы талап тастағанын естідік қой. Жоламан есінен ауысқан адамның тірлігін неге істейді өзі?»

Әйтеуір тұрлауы жоқ сөз көп.

Жоламанның көршісі Пұртан сыңар құлаққа әлдебір аңның тісі батқанын, соған қарағанда Жаншырақты әлдеқандай ит-құстан қорғамады ма екен деген ойларын әркім-әркімге айтып еді, көншілік оған мән бермеді. «Адам талаған иemenің қабірін көзге күйік қылмай сүріп тастату керек»

деуші сотқар мінезділер де табылды. Абырой болғанда ондайлардың қолтығына су бүркішілер қазірге табыла қоймады да, сыңар құлақтың қабірі уақытша қалқын тұра берді.

Ерін бауырына алған асаудай тулағандардың бірі — Жаншырақтың пағашысы Қадыр болды. Өзін білімді, ауыл интеллигентінің қатарына қосатын ол оқымаған жездесінің нағандығы мен тонастығына өлердей ызаланды, нақұрыстығына намыстанды. Қабір жайлы есіте салысымен қоңыр түсті «Жигулімен» зырылдатып жетіп келіп, әпкесі Сүмбілнаның сойылын соғысты.

— Мың айранға айналып кетпесе баланың ажалына жеткен итті адамнан бетер қастерлемес едің. Оңбассың, жезде! — деді.

Жоламанның бірбеткейлігі бар еді, шарт сынды.

— Неменеге әкірсеңсің?! Сендей оқымысты, ойлапбайтын ақымақтардан сақтасың. Айтқанды түсінебейсің ғой өзі. Көңілім соқты ма, қастерлеймін хайуал болса да. «Итті несімен кінә» деген.

Сүмбілнаның қарап тұрмай бір шеттен киін кетті.

— Бұл сөйтеді енді. Жаншырақтың басына белгі де қойылған жоқ, қоршауы тұр қаққын.. Мұның кері тартып жүрісі мынау.

Ол кемсенден, осыны айтып жылап та алды. Мұнысы інісі Қадырға сылтау болып жездесімен жағаласып қалды. Екеуі ұстаса кеткенде Жоламанның бойы қайнысынан сынық сүйем ұзындау екендігі байқалды. Алау тапалтақ, жауырынды көрінеді. Бірақ денесі қалайысыз іркілдек. Екеуі де артық қимылға бара алмады. Айқайға елегізіп жүгіріп жеткен Нұртан жездесі мен қайнысын ажыратып жіберді.

Қарауызды жерлеудің соңы бұлай ұрыс-керіс болар деп ешкім де күтпеп еді. Осы оқиғалар құлағына шалынған ауыл фельдшері де қатты ойланды. Баланың денесін алып келгенде байыптап көргендердің бірі өзі болатын. Есіне түсіріп көрсе сол тіс жарақаттарынан баланың өле қоюы мүмкін емес сияқты. Оның үстіне аяндай алнамса иттің тістері Жаншырақтың денесіне ұсақ іздер қалдырмаса керек-ті. Сол өзі төбеттің салған жарақаты емес сияқты ма, қалай? «Осы Жоламанның жорамалы дұрыс болып жүрмесін» деген ой фельдшердің басында да жылт етті.

— Қызым, — деді әкесі Сүйрікке, — осы Жаншырақтың жиінен жүрген суреттері бар еді, қай альбомда екенін білмейсің бе? Көрсен маған тауып бере қойшы.

— Мен қазір сізге әкелін берейін. Әнеүкүні алып қойған едім.

Альбом беттерін Жоламан ұзақ аударды. Іздегені табылмай көпке дейін әлек етті. Сүйрік «міне тағы» деп екіншісін жеткізген. Ол енді соған үңілді. Асығыс аударып жатыр, аударып жатыр...

Сөйтін отырын бір суретке кезікті. Оғы қолына алып ұзақ қарап қалды. Қызы да үңілін еді, Жаншырақ пен Қарауыздың бірге түскен суреті екен. Өткен жазда ғана ауыл аралап фотограф келген. Соның қалдырған белгісі. Жаншырақ-қояр да қоймай ітін алып түскен болатын. Баласы күлімсіреп тұр. Тірі кездегідей жүзі ойлы. Төбет оған еркелейтін сияқты, құйрығын артқы аяқтарының арасына қысып, тілін салақтатып алған.

— Мұны көрсен, мамам іт тұрған жағын жыртып тастайды, — деді Сүйрік салған жерден.

— Неге, қызым?

— Қарауыз төбетті ол өлердей жек көреді.

— Сен ше?

— Мен бе? Білмеймін, көке. Сіз, Жаншырақты ол таламаған, қайта әлдеқандай аңдардан қорғаған дейсіз ғой. Рас болса, Қарауыз жақсы іт шығар.

— Жаншырақ тірі қалғанда оның жақсылығын жыр етіп айтар еді, қызым, — деп Жоламан кемесідеп қалды.

Сүйрік әкесімен бірге көзіне жас алды. Інісінің бұған деген жанашырлығы есіне түсіп кетті. Жоламан тез қатайды.

— Мамаң қазірге түсінбей жүр. Түсінер, ұғынар. Адам баласы ғой, ойланар. Ая мына суретті ол жыртып тастамас үшін мен тығып қояйын. Сен есіне салмай-ақ қой. Жарай ма, Сүйрік?

— Жарайды, көке.

Осы кезде сырттан ауыл фельдшері Мақсаттың дауысы естілді.

— Жөлеке! — деді ол, — Жөлеке, үйде барсыз ба?

— Бармын, бармын, фельдшер. Кел, үйге кір, төрлет.

— Уақасы жоқ, сыртта тұрып-ақ сөйлесе берейік, Жолке. Мен асығыс едім. Медиунктке бара жатып... соға кетейін деп бұрылдым. Сізге айтатын әңгімем бар еді, Жолке.

— Кең отырып әңгімелесейік те, үйге бас сұқсайшы.

— Жок-ә, әншейін өзіңізге ғана айтатын сөз еді, былай шықсаңызшы.

— Ойшырай, ә. Сонша құпиялайтындай... Қазір фельдшер, қазір.

Екеуі үй сыртына айналды.

— Жолке, итіңізді дұрыс қадірлен жүрсіз бе деп қалдым. Айтқан жұрт айта берсін. Менімше сіздікі өте дұрыс.

— Неге бұлай ойлай қалдың, фельдшер?

— Мен Жаншырағыңыздың денесін әкелгенде толық қарап шықтым ғой. Сонда күдіктенгенмін. Оның денесіндегі тістердің ізі иттікінен ұсақтау көрінген. Қарауыздың кебістей аузындағы сойынған азулар тиген жерін ошырып жіберсе керек-ті. Оның үстіне көп талапбаған. Ал еркіне тиген дәрменсіз баланы құтырған ит жұлмалан тастар еді. Жылқышылар бар пәлені төндіріп тұрған соң күдігімді ешкімге айта алмадым.

— Ойшырай ойымның үстінен түстің, Максат шырақ. Мен осылай болды ма деп шырылдап жүрмін ғой.

— Білем ғой, Жолке, білем.

— Өзің бір ақылды жігіт екенсің. Жүрегіңде мейірімділік бар. Мен болсам кей соқыр кеуделерді сарлап ұғындыра алмай әлекпін.

— Түсіндіреміз, Жолке, Мен де өз ойымды бұдан былай басқаларға айта жүрермін. Анау екі жылқышымен жолығып, тағы сөйлесіп көруіңіз керек екен. Қарауыз олар барғанда баланың қай жерінен тістеп сүйреп жүргенін көрінті. Бұл бізге қажет.

— Дұрыс айттың-ау, — деді Жоламан.

Ол ризалықтан жігітті құшақтай беріп, сүйін алды.

— Баланың денесіндегі тіс іздері қай жерінде еді, шырақ?

— Аш бүйірінде, сонан соң қара сандарында екен. Мен анықтан қайта-қайта қарағанмын. Жаңылысып тұрғаным жоқ. Тістер терек батпаған болатын.

— Саған рахмет, өз көңілімде де сондай бір бұлдыр ойлар жүргені рас. Соны анықтай түстің. Жаншырағымды өзі күшігінен мәңгелен өсірген иті таламаған шығар. Талады деу

акылга келмейді. Төбеттің құтырмағанын вестлабораториядан келгендер анықтап берді. Жазықсыз хайуанға ише жұтқызын, қиһан өлтіріпті әлгі неме. Адамда ақымақ жөп. Иенде болған соң сол екен шырақ.

— Бес саусақ бірдей емес, Жөлеке, Адамда да ойланбай тірлік істейтіндер кездеседі. Оған реңжігеннен не пайда?

— Сонда да деймін-ау, көрсөқырлықтан жаманы жоқ екен. Тегі бар ғой, мейірімсіз жаннан жақсылық шыкнайды.

— Мұныңыз құлаққа қонады. Ал мен кеттім. Лйтпағымды айттым, жұмысыма барайын. Жаңағы жылқышылармен хабарласу естен шыкпасын.

-- Рахмет, фельдшер шырақ, рахмет!

Жоламан көңіліндегі бір зілден арылғандай қуанып қалды. «Мені түсінетін, мені ұғынатын адам да бар екен?»

Ол ертеніне таңертең жолға шықты. Жанқалтасына Жаншырақ пен Қарауыздың бірге түскен суретін салып алған. Ойы ауылдан елу-алпыс шақырым жердегі Ташкентке барып төбет пен баласының бейнесін керамикаға бастырмақ. Сөйтін оны Қарауыздың кабіріне ілмек. «Несіне қорған болмақ ишеттегі итті адамды калірлегендей кастерлесе несі мін? Оның несі ағаттық? Талай жақсы төбеттер жайында кітаптар да жазылды ғой. Өзі солардың бірталайын оқыған. Қалтасында қос алақандай дипломы болғанымен кітаптан ойы әрі аспаған соқыр сезімді Қадыр деймісін, ненің не екенін ажырата алмайтын?»

Ол автобуста келе жатып Қарауыз бен Жаншырақтың арасында болған біз оқиғаны еске алды. Бұдан екі-үш жыл бұрын еді.

Көктемнің көрікті кезі. Жаншырақ төбет боп жетілген Қарауызды ертіп ойнауға кеткен. Бұл болса ойында тұқ жоқ, түске дейін талай істі тындырып, түстенуге үйге оралған. Сөйтсе бала бақшадағы жұмысынан қолы қалт еткенде келіп-кететін Сүмбілшаштың шаң-шұң дауысы естілін жатыр екен. Бұл трактордан түсе салып, аулаға жүгіре кірген. Жаншырақ мұрнын нысылдатып, бір тартып қойып теріс қарап жылап тұр. Қарауызды әлдекім үйшігі алдындағы қазаққа шынжырлан тастапты. Сүмбілшаштың қолында ұзын таяқ. Сөйлеп жүріп, ара-арасында итті ұрып қояды. Ол ырылдан айбат шегудің орнына әйел несіне жалыншыппен қарап қысылайды. Сыңар құлағын әрі-бері қозғалтып, шынжырын сылдырлата сүйретіп, таяқтап жасқана береді. Анадай-

да белін таянын, осы көшенің басында тұратын жесір әйел Жүрсін тұр. Ол Сүмбілшашқа әлденені бұйыра айтын, ыз-барланады.

— Менің Төрткөзімнен мұның несі артық. Оны шайшап өлтірді. Бұл жалқы құлақты да аяудың қажеті жоқ. Төрткөзім жалғызілікті менің қорғаным еді, обалы осы ит пен мына балаға.

Сүмбілшаш қолындағы таяқпен Қарауызды тағы салып қалғанда соққы жапыша батқай төбет «қаиқ» етті. Сол заматта Жоламанды көріп, шағынғандай қысылап қоя берді.

— Токтат! — деп айқайлап жіберді бұл. — Не болды итті шыңжырлап қойып сабайтындай.

— Қөке! Қарауызды ұрғызбаңызшы! — деп Жаншырақ әкесіне жылаған күйі жүгіріп келді. — Төрткөздің өзі босанып кетіп, содан екеуі таласып қалды.

Жоламан әйелінің қолындағы таяқты жұлып алды. Мұның ашуга мінгенін байқап қалған жыпылдақ Жүрсін алды-артына қарамай ауладан шыға жөнелді. Бұл Сүмбілшашқа жекіріп тастады.

— Бірнәрсені ақ-қарасына ой жүгіртпейтінің бар осы бейің. Алдымен сұрамаймысың мына баладан?

— Қайдан білейің, балаң айдақтан төбетіне итімді талатып тастады, — деген соң иыдай алмай...

Жаншырақ Қарауыздың тықыр жүнін жоң арқасынан сипап әлі жылап тұр.

— Қой еңірсемей! — деп әкесі баласына ұрсын тастады, — Не болғанын айтып бер олайда.

Бала өксіп отырып айтып берді.

Жаншырақ пен Қарауыз ұзақ серуен құрады. Содан қайтып келе жатқанда шыңжырмен босанып жүрген Төрткөз төбетке кез болыпты. Ауылға қабағандығымен мәдім болған иттің маңынан адам да, мал да аяғын тарта жүретін. Оқпанда текте босанып кеткеннің өзінде біреулерді қауып алып, шуылдатып қоятын. Сол атышулы Төрткөз сыңар құлақты ерткен баланы бас салмақ болады. Қорқып кеткен Жаншырақ бар дауысымен:

— Қарауыз! Қарауыз, айдақ, Қарауыз! — деп артына ерген итіне жаңұшыра айқай салады.

Сабалақ жүп, кесік құлақ аядай төбет пен төбедей сыңар құлақ алыса кетеді. Тұқымдас қос хайуан аянып қалмайды. Бірі адам қауып құмардан шықпақ, бірі несібін қорғап қалмақ. Екеуінің тұрқы екі бөлек. Қарауыздың бойы

тікшелеу, аяқтары жуан, анаған қарағанда бөксе жағы ұзындау. Төрткөз қазан бас, денесі жалпақ, кеудесі даладай қазақы ит. Кеудеге алса ол-женеді, әдіске салып аяқтың күшін пайдаланса Қарауыз ондырмайды. Екеуінің де көздері қанталап ырылдасқанынан сескенген Жаншырақ анадайға қанып барып сырттай бақылаған.

Алғашында арс етіп, келе ауыз салған қазанбастың сойданған азуың сыңар құлақ дарытпай жалт берді. Екінші ұмтылысқанында бір-біріне қарсы келіп, артқы аяқтарына күш салысып, алдыңғы аяқтарымен тіресе тік тұрып, бір-бірінің алқымына ауыз салмақ болысты. Иесінің үйретуімен талай тік тұрып көрген Қарауыз осы арада шыныққандығын танытып кетті. Анау кеудемен қақпақ боп алға ұмтылғанда жалт беріп, мойын тұсынан қос алдыңғы аяқпен баса қалып, кірші еткізін алқымға азуын басып жіберді. Төрткөз жаңшыра ырылдап, сыңар құлақты көтеріп орнынан тұрып кеткен. Сол қалпында ызалана ырылдап, кеудемен қағып Қарауызды топ еткізді. Бірақ оның қысқыштай қатты жақтары ажырамай қарсыласының алқымына жабысып қалыпты. Әлден уақытта сыңар құлақ аяқтарымен теңкілей итерін жүріп талыстай Төрткөзді аударып әкетті. Қазан бастың тамағынан қап кетіп буыны босай бастағаны сезіліп тұрды. Ырылдап біртүрлі қырыл араласты. Осы кезде барып үйінен шыққан Жүрсін қораға сүйеуді тұрған айырды алып, тұра ұмтылған.

Жаншырақ та шырылдап жетті:

— Анадай, сіздің Төрткөздің өзі келіп мені қауып ала жаздады, — деп Жүрсінді тоқтатпақ болды.

Әйел оның айтқанына құлақ асар емес.

— Өлтірді-ау, сөрлыны! — деп айырды білемден, Қарауызды аш бүйірден шапшып алуға ыңғайланып келеді.

Жаншырақ секіріп келіп оның қолындағы айырға таскенеше жармасты, Жүрсін оны айырмен қоса сүйреп жүр. Айқай-шуга жүгірін жеткен көршілер екі итті таспен атқылап ажыратып жіберді. Қарауыз алды-артына қарамай үйге зытқан. Төрткөз жол үстінде орнынан тұра алмай тыпырлап, сұлап жатты.

Осыған дейін де, осыдан кейін де Қарауыз ауыл итімен таласып, адам қауып көрмеген еді. Сол есіне түскен Жоламан өз ойының беріктігіне сеніп алған. Солай болса деген ісінің дұрыстығына көзі жеткендей. Ал әнеукүні Жаншырақ

казасы тұсында «Қарауыз құтырған ғой, тауып алып тезірек атып тастау керек» деп байбалам салғанның бірі сол жесір Жүрсін болды.

Автобустап түскен Жоламан бір өзбек кісісін тоқтатып:

— Айтшыңызшы, ака, кебірге қойылатын суретті керамикаға қай жерде басады? — деп сұрады.

— Бұнақаны Дамбрабадта ишалайды. Шұнда баршы, ушш ердан учинши автобус баринади, — деп жөн сілтеді.

Өзбек кісі айтқан жерді іздеп түс кезінде әрең тапты. Бойы аласалау, қонқақ мұрынды, қара мұртты, бұйра бас жігіт түстенуге жиналып жатса керек, мұны көріп сәл кідіре берді.

— Келіңіз, — деді таза қазақ тілінде, — Ескерткіш суретке заказ бермеңізі ме едіңіз?

— Иә, қарағым, — деді Жоламан таңданыңқырап, — түрші қазаққа күлдікірмейді, өзің қазақ екенсің.

— Жоқ, жөйтші мен. Қазақша, өзбекше, татарша қиып сөйлеймін. Жергілікті халықтан үйрендік қой.

— Е, бәсе, солай де.

— Болыңыз, менің түстенуім керек, — деп асықтырды жігіт.

— Мына суретті керамикаға басып берсең.

Жігіт суретті алып, үңіліп ұзақ қарады.

— Басқасы жоқ па? — деді ол, — болмаса мына итті қиып алып тастау қиын екен.

— Ойбай-ау, маған сол итімен керек өзі.

— Немеше қабірге иттің суретін қоса ілмексіз бе? Есі дұрыс адамның ісі емес қой бұл...

— Зиратқа емес, осы итті көмген жерге қоршау орнатқан едім, соған қажет.

— Міне қызық, — деді жігіт алақанын жайып, — мұнда біз адамдардың ескерткішін жасап үлгермейміз. Сіз қайдағы итті айтасыз. Бұл қай мазағыңыз? Біз ескерткішке адамдардың суретін басып шығарамыз. Ерігін жүрген жоқпыз. Шығыңыз шеберханадан.

Жоламан түсіндірмек болғанда мұртты жігіт оны ығыстырып табалдырықтан сыртқа шығарып жіберді. Сөйтті де асығыс шеберхана есігін құлыптан кетіп қалды. «Қан, бұл да бір түсінбейтін неме болып шықты ғой» деп Жоламан күйін кетті. «Ең болмаса сөзді дұрыстан тыңдасайшы. Қадыр сияқты сезімсіз біреу болды ғой өзі. Енді не істеймін? Қой, күтейін. Сабыр түбі сары алтын деуші еді. Түстеніп

қайтсын. Тамаққа тықкнып көңілденіп келсе, бәлкім, айтқанға құлақ асар. Айттып түсіндіре алсаң бір суретті жасап бермес деймісін. Ет пен сүйектен жаралған адам ғой ол да».

Шеберхана ауласындағы орындыққа осы жердің кожасындай еркін жайғасқан Жоламан бұйра бас жігіт кеткен жаққа алаңдаумен болды. Бір сағат дегенің түк емес сияқты еді. Бұл кейде үйінен түстеніп қайтуға әрең үлгіретін. Енді мұндайда өте қоймайды. «Мұртты жігіт қомағай ма, қалай? Тоймай жатыр ма, өзі?» деп тыжырының күткен адам отыр.

Әлден уақытта ол да келді. Кенкасын баса киген, жүзіне қаран өте меірімді адам-ау деп ойлайтын, қалың қара қасты кісінің кетпегеніне танданып қалды.

— Сіз әлі мені күтіп отырсыз ба?

— Күттім ғой, шырақ, көрін тұрсың. Сен өзі менің айтқанымды құлақ асын Бір тыңданы.

Жоламанның жолы болып шеберханаға ешкім келе қоймады. Ол әңгімесін ұзақ айтты. Жігіт тыңдап қалыпты. «Міне, сондай итті мен неге қадірлемеймін» деп сөзін аяқтады.

— Сіз де қызықсыз, тура бәрін көрін тұрғандай айтасыз?

— Солай болған шығар деймін де шырақ.

Жоламанның қоңыр қой көздерінде әлдебір жылылық ұшқыны жылт етті. «Мына мұрт көнейін деді».

— Дегенмен ақылды ит көрінеді, — деді жігіт суретке қаран, — түрінен байқалып тұр. Менде де осындай бір овчарка бар, неміс овчаркасы. Ол да ақылды. Магазине барғанда бұйым салған сөмкені тістен алып жүреді.

— Әй, әй, ит тістеген нәрсені тамаққа пайдаланасындар ма, бәтшағар?

— Сіз шынында да қызықсыз. Айттым ғой сөмкені тістен алып жүреді деп. Ішіндегі нан сияқты нәрселерге рұхсатсыз тимейді. Ақылды неміс овчаркасы дедім ғой.

— Ә, солай де, — деп Жоламан сәл тіксініп қалса да жігіттің ыңғайына жығыла салды. «Бұлар, бар ғой, итін шоғылдырған ыдыса өздері де түсе береді дейді. Қой үндемей-ақ қояйың».

— Мынау қай тұқымнан?

— Шығыс европалық деген болатын солдаттар.

— Мынаны қараңыз, бір құлағы қайда кеткен?

— Жүндес кәрі төбетіміз бар еді, күшік кезінде сол шайнап тастаған, содан үзіліп түсіп қалды. Оны қастерлеген

жоқпын, шұңқырға апарып, топырақпен бастыра салғанмын. Мынаның орны бөлек. Осының суретін тезірек керамикаға басып берші, шырақ.

— Жарайды, қалдырын кетіңіз. Бір айдан соң аласыз. Бізде заказ көп, тәртіп солай.

— Уақыты көптеу екен. Әйгеуір ұмытпасаң болды. Бұғанда көндік.

— Көпсеніз де, көпбесеніз де, осы. Бізде тәртіп осындай дедім ғой. Бірақ сөзсіз жасап беремін. Ақылды ит екен, несімен бірге тұрсын.

— Рахмет, шырағым! Онда ұмытпай тұрғанда менің аты-жөнімді жазып ал.

— Іс жөніне келген соң бұйыра бастадыңыз ғой.

— Жоқ, шырақ, айтып жатқаным да. Кейбіреулер ұмытшақ болады.

Мұртты жігіт суретке тиесілі ақнасын алып, Жоламан-ның қолына квитанция қыстырып жіберді.

Ол ауызға баратын автобуска отырғанда күн екініден көп төмен құлдып қалған еді.

14

Жоламанның әлдеқайда кеткенін аңдып жүрген Қадыр таңертең «Жигулимен» зыр ете қалды. Жездесімен жағаласып қалғалы Қарауыз төбетке деген ызасы өрши түскен. Жінені талап тастағанымен тынбай, жездесі екеуінің арасына сына соған бола түсті. «Мына сеекқұрт түскен соң амал бар ма?» Итті қадірлеп, қалқайтып тұрғызылған қабірді көргенде ызаланып жерге бір түкірген. Бүгін қалай да бір бульдозершіні тауып төбе басындағы төбеттің қоршауын сырып, тегістетіп тастау керек. Соған соң Жоламан қай төбенің басына төмпешік жасар екен?

Қадыр жездесінің ауылындағы өзі құралынтас жігіттердің біразын танытып. Солардың арасында бульдозерде жұмыс істейтіндері де бар. Мұның тоқтағаны Садық болды. Әнербақандау жігіт. Ақша берсең ол төбеттің қабірі түгіл төбенің өзін де жайған тастауға дайын.

Қоңыр «Жигули» Садықтың үйіне тұмсық тірей тоқтады.

— Әй, Садық бармысың? — деді Қадыр дауыстан.

Үйден кекілді бала шықты.

— Көкем таңертең жұмысқа кеткен.

— Қайда? Жақын маңда ма?

— Каналдың бойына барып, сол жердегі жолды тегістетеу керек дегенін естіген едім.

Қадырдың қоңыр «Жигуліні» зырылдан отырып, шаңға көміліп канал бойына да барды. Садық осында екен. Біреуінің айтқанына екіншісі тез көшіп уәделері тез пісті.

— Қызылқұлақты қыстырамын қолына. Тек сол пәлені көзге күйік қылмай сырып тастасаң болды.

— Өзім де Жоламанның мұнығы қалай деп түсінбей жүр едім. Әрберден соң ызам келген. Енді таңертең анау фельдшер маған жолығып оны жақтап тұр. Қолымды бір-ақ сілтеп кетіп қалдым.

— Сорлының қаза болған баласының қамын ойламай, қайдағы ит үшін қара тер болып жүргеніне намысым келеді. Есі дұрыс емес өзінің. Қайдам, басына іс түскен соң... Ал сенімен уәде сол. Мә, мынау қол ақың, қажетіңе жаратарсың.

Қызылқұлақ ақнаны қақшып алған Садық жымың қақты...

Күн түске таянған шақта Қарауыз төбеттің қабірінің орнында сап-сары тегістелген жер жатты. Темір қоршау майысып сай табанына құлады. Теренірек көмілген деген, иттің өлігі топырақ бетіне шыға қоймады.

Істі тындырып Садық канал бойына оралды. Сырттан мээ боп Қадыр кетті.

15

Автобустан түсіп, үйіне қарай көңілді келе жатқан Жоламанның төбе басына көзі түсуі мұң екен тұла бойы дір етті. Онсыз да жатаған қыр тым кішірейіп кетіпті. Темір шарбақ көзге шалынбайды. Бір сұмдықтың болғанын іштей сезді. Алаөкпе боп жетіп барған. Барса төбеттің қабірі ойран-асыр. Темір қоршау анадайда майысып жатыр. Бульдозердің келген ізі де, кеткен ізі де сайрап, тура канал жаққа тартынты. «Қан, тағы бір қатігез жан табылды-ау!».

Жоламанға баласының қабірін де біреу сүріп тастағандай әсер етті. Жүрелеп отыра қалды. Әлден уақытта канал бойында ары-бері жер сырып жүрген бульдозерге көзі түсті. Орнынан тұрды да ашуға булығын, нектері дір-дір етіп, солай қарай адымдап жөнелді.

Садық енгіліп келе жатқан Жоламанды әудем жерден таныды. Бұл уақытқа дейін өзінің қылығы жайлы ойлама-

ған еді. Енді жаман састы. «Қабірін барып тегістеп жіберетіндей Қарауыз төбет бұған не істен еді? Қап, желпілдеп біреудің тіліне еремін деп бүлдіріп алғанын қарашы. Жасы үлкен адамның алдында енді не демек?»

Жоламан жақындан келгенде Садық бульдозерін тоқтатып, кабинадан түсті. «Тәуекел, қолмен істегенді мойынмен көтерейін. Қадыр сұмның айтқанына ерін, айдауына көніп қалғаным-ай!»

— Әй, бері кел! — деп шақырды Жоламан.

Садық синақтап, кібіртіктей басып жақындады. Қарауыздың несі түтігін кетіпті. «Әй, оңдырмас-ау, әлі келсе». Соны ойлағанша болған жоқ жағына Жоламанның күсті алақаны шарт етті. Көңтерілі шапалақ мұндай қатты тиер ме? Бетін дуылдатып жіберді. Садық артқа шегіне сүзеген бұқаша оқыранып, төбелеске дайындалып тұра қалды.

— Қабірді бұзғанша жазықсыз мені неге төмпештен кетпедің антұрған!

— Мен емес, Жөлеке.

— Енді кім? Бульдозердің ізі сайрап жатыр ғой.

— Рас, бульдозердің ізі менікі, сүріп тастаған мен. Бірақ, айтып, ақша берген Қадыр. Аңғал басым ойланбай...

Жоламан үндемей тұрып қалды.

— Ім, солай де. Жағаласқанымды кек тұтқан түрі екен ғой. Топас боп шықты бұл қайным.

— Топасына топас, — деп Садық бір шеттен қосылып жатыр, — Маған ренжімеңіз, мынау соның берген ақшасы, алыңыз. Жетнесе үстіне өзім қосайын. Қайта қоршау істегің, қалқитып қояйық.

— Тарт арам ақшанды! Болары болды. Қабірдің орнын дөп басып бәрібір таба алмаймыз. Жер айдағандай төбе басынап жарты гектардай тегістеп тастансың. Топастың тілін алған сен де топасың!

— Олай деменіз, Жөлеке. Мені бір қара басып...

— Қара баспай кетейін сені.

Жағдай Садық күткендей шиеленіеті болмады. Екеуі төбелессіз ажырасты. Шапалақ жегеніне анау намыстанбады. «Бекер қол жұмсадым-ау» деп бұл да ойламады.

Жоламан неге екенін өзі де білмейді, зиратқа барды. Жаншырақтың қабірінің басында тұрып төмпешікке үнсіз гелімін қарады. Мұнда да қоршау құрылғанымен ескерткіш әлі қойылмаған еді. Жапарында жас болмағанымен әке жүрегі жылап тұрған. «Адам пендесі жоқ жерде сені төбетің

Қарауыз қорғамақ болды-ау. Денеңді аң мен құсқа бермеді. Оған соңыңда қалған біз қарыздар едік. Сол парызды да жөнден өтей алмадық. Бір адамға нем деп қорған болған төбетінді есерсоқ біреулер қорлап кетті. Қалтарыс, бұлттарысы мың сап қабат бұл дүниенің жұмбағы қалай көп еді? Сырын біле алмай қыршын кеттің, балам! Біле алмай мен жүрмін қазірге жер басып».

Күйеуінің ән-сәтте жүден, шаршан, жағы суалдын бара жатқанын көрген Сүмбілшан оны аяп кетті. «Осы менікі не? — деп ойлады. Жаншырақты жанындай жақсы көруші еді. Маған тартқан деп ешкімге жеңістік бермейтін. Оған жамандық ойлап жүрген жоқ шығар. Егілін жүр ғой іштей. Қарауызды қорғаншағанына карағанда бір сыр бар-ау, шамасы, әлденені сезе ме? Өзі жанын жегідей жең жүрген адамды қабақ түйін қажыта бермейін де».

Кешке екеуі ерлі-зайыпты адамдарша там-тұм сырласты. Қадырдың соңғы қылығын естіген Сүмбілшан өзінен өзі кемсеңдеді. Соңынан еңіреп жылап жіберді. Жоламан әрең жұбатқан.

16

Төрт доңғалақты көк «Беларусь» тіркемесін сүйретіп егіс даласына бет алды. Ауыл фельдшері Мақсат оны көрін қалды. «Қап, тілдесу керек еді Жолекенмен. Әнеүкүңгі мен айтқандай екі жылқышыға барып жолдықты ма екен? Қарауыздың қабірін кім сүріп тастаған өзі? Ойлапбай тірлік ететін ұрдажықтар көп-ау әлі».

Ол медпунктке барғысы келмеді. Есік алдында тұрған қоранты «Иж» мотоциклін оталдырды. «Өзім соңынан барып, жолығып қайтайын» деп бажылдақ көлігімен егіс даласына қарай сырғыта жөнелді.

Жол бойы ойланды. «Жолекен азаптанып жүр. «Итін жамандасаң несіне тиеді» деген осы екен. Қарауызын шырпыры шығып қорғағысы-ақ келеді. Соның дәлелін таппай қиналғанын қарашы.

Мақсат Жоламанды дала қосынан тапты.

— Жолекен, сізден әнеүкүңгі мәселені білейін деп едім.

— Қай мәселе фельдшер?

— Жылқышыларға бардыңыз ба? Соны...

— Әй, құрысыншы бәрі де, — деп Жоламан қолын сілтеді, — Шаршадым. Жұрттың ойы «ақ ит, қара ит, бәрі бір

ит» бол түр гоӣ. Енді не керегі бар? Қарауыз жазықсыз болса да арашалап алуға шамам келер емес.

— Бүйтіп қол сілтей салуға болмайды, Жөлеке.

— Енді не істе дейсің маған? Бригадир де біржақтан жанымды алып барады. Соңғы кезде көп сұранатын болдың дейді. Анау дейді, мынау дейді... Әйтеуір жап-жақтан айтып миды ашытып жіберді. «Жаншырақтың басына мәрмәр тасты қоюға біз көмектесейік, ал анау төбетке бола басынды қатырып не қыласың? Сыбағасын алды гоӣ» дейді. Жанымды сөйтін жеп бітті бәрі...

— Туу, біздің ауылдың адамдарына не болған өзі, Жөлеке?!

— Қара басқан да қара басқырларды.

— Енді сіз сөйтін жылқышыларға бармайсыз ба, Жөлеке?

— Шынымды айтсам бірге жұмыс істейтіндерден ұялып жүрмін? Тірліктің қызған шағы. Жаншырақтың әлегімен біраз күнді өткізіп алдым. Жүрегім қап жылады. Ақылды бала еді ол. Тағдыр өмірін шорт келте түйіп тастады. Оның үстіне енді мынау төбеттің түсініксіз қылығының анық-қанығына жете алмай берекем кетті. Әнеүкүні де сұранып Ташкентке барып қайттым. Қарауыз бен Жаншырақтың суретін керамикаға бастырып, төбеттің қабіріне қояйын деп едім. Оным бос әурешілік болып қалды.

— Неге? -- деді фельдшер жұлып алғандай, — оныңыз бос әурешілік емес, Жөлеке. Неге бос әурешілік дейсіз? Енді ол суретті Жаншырақтың қабіріне қойыңыз. Тұрсын екеуі бір жерде.

— Ойпырай, фельдшер шырақ, адамның зиратына иттің суретін іліп... Мұнымыз қалай болар екен өзі? Онысыз да ауыл адамдары шулап жүргенде.

— Шуламайды. Түсінсе ешкім де шу шыгармайды. Жылқышыларға сіз бармасаңыз мен өзім барамын. Мәселенің анық-қанығына жету керек.

— Сөйтсең сөйтші, фельдшер шырақ. Әйтпесе бәрі мені бір есі ауысып қалған адамға балап қойынты.

— Сау болыңыз, мен бүгін-ақ кеттім, — деген Мақсат бажылдақ «Ижінің» қорабын селкілдетіп зымырай берді.

Жоламан: «Мұның өзі азамат екен, азамат екен» деп күбірлеп, бойына қысы-жазы шыр бітпейтін фельдшердің соңынан қарап қалды. Соған соң денесінде біртүрлі жігер пайда болып, трактор руліне отырды.

Арадан сырғып ай да өте шықты. Бүкіл ауылдың үлкен-кішісі тағы дүрлікті де қалды. Бұл ретте Жаңшырақтың басында болған жантүршігерлік оқиға басқа қырынан гүледі. «Бәсе, бұрынғылар «қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деуші еді. Қарауыз қасқыр емес, қолда өскен ит қой. Баланың денесін тастап кете алмай есті хайуан киімінен тістеп, ауылға жеткізбек болған екен де. Жылқышылар қанелімде бастарына дұрыс ой келмей қамшының астына алған ғой жазықсыз төбетті. «Итті тепсең — ырысыңды тебесің» деген, бекер болған. Бірақ оларды қайтін кінәлайсың?»

Қарауыз туралы жаманат сөз көрші ауылдарда енді саябыр тапқанда сүйсінтін екінші әңгіме жетті. «Мұндай ақылы зият ит болады екен-ау! Несінің денесін далаға тастағысы келмеген ғой. Тұң жамылын өлексе аңдыған аң-құсқа бермей арналысқан көрінеді дейді».

Кейінгі жан сүйсінтерлік әңгімеге жұрттың бәрі сенді. Сенбеген екі-ақ адам. Бірі Жоламан ауылындағы жесір әйел Жүрсің. Ол: «Менің Төртқозімді талап өлтіргенде шошынғанмын одан. Адамды да кезі келсе оңдырмасын білгенмін. Әй қайдам, сыңар құлақ ұсқынсыз бөледіп жақсылық шыға қоймаған болар» дейтін көрінеді. Екінші сенбеген адам — Қадыр. Қарауыз туралы жақсы сөз тарай бастағанда түйіліп қалған ол сырын сыртқа білдірмеді. «Е, есі ауысқан жалғыз жездем бе десем, басқалар да сау емес екен, әпкемді де құдай ұрып қалыпты ғой» деп өз ойын түйіндеген.

Зираттағы Жаңшырақтың қабіріне ескерткіш тас қойылды. Таста сыңар құлақ төбетін құшақтаған баланың суреті тұр. Зиратқа келген кісі мұндағы адам бейнелерінің арасындағы жалғыз иттің суретіне еріксіз қарайтын еді. Сырттан келгендер мұның сырын сұрап жататын.

Күздің сыбылыққы жанбырынан соң күн көзі көктемдегідей жадыран шыға келген. Бұл қарашаның соңғы тәуліктері еді.

Жоламан мен Сүмбілшаш демалыс күнін пайдаланып зират басына Жаншырақтың кабіріне барды. Келсе темір қоршаудың ішінде, ескерткіш тастың табанында бір шоқ гүл жатыр. Жоламан Сүмбілшашқа қарады. Жүзінде: «Гүл атаулы қазан болғанда мынаны кім әкелді?» деген сұрақ табы тұрды. Әйелі үндеген жоқ. Өзінің әкелмегені күйеуіне де, өзіне де мәлім. Өлгінде үйден шыққанда Садықтың елпендеп осы жақтап оралып келе жатқанын байқаған. Дәу де болса соның ісі шығар.

Жоламан мен Сүмбілшаш суреттегі маз болып тұрған баласы мен несіне еркелеген сыңар құлақ төбетке қарасты. Жүректері әлденеге алу етті.

Бөтен адамдардың да баласының кабіріне келіп жүргенін екеуі жақсылыққа жорыды.

Жаншырақтың кабірінің басына келмеген екі-ақ адам бар еді. Бірі ауылдағы жесір әйел Жүрсін де, екіншісі — баланың нағашысы Қадыр. Қалғандары зиратқа қадам басқан сайын жас баланың кабіріне соқпай кетпейтін.

ҮНДЕМЕС

(әңгіме)

Кей адамның сөз таңқыштығына, ат қойғыштығына қайран қаласын. Сондайлардың біреуі құрдасының жаңадан ғана ішгәлап жарық дүниеге келген нәрстесіне Үндемес деп есім беріпті. «Шак осының әкесі мынау болса, — депті көптің көзінше момын құрдасын сұқ саусағымен нұқын көрсетіп, — баласы да аузына талқан толтырғандай қос ұртын бұлттып жүре берер. Баланың затына аты сай болсын десеңдер, Үндемес дей салайық». Жолдас-жора, таңыстар зілсіз әзілге қауқылдасып күліпті-ай сонда. Әкесі қызарақтан тұрып-тұрып, үйден үндемей шыға жөнеліпті. Қанша қызарақтағанмен кішкентайына тууын растайтын құжат алғанда құрдасы айтқан есімнен басқа аузына ат түспей, мөр бастырып, соны жаздырып әкеліпті. Баланың анасы байқұс күйінісіпті, ат қойғыш құрдасы мңығынан күліпті.

Сол Үндемес те тепсе темір үзетін жнырма беске шықты. Қазір бұған осы есімді қойған кісінің үйінде жамбастан жатып қою күрес шай сораптап, үндемеген күйі көзінің қнығымен уылжып ніккен алмадай бойжеткен Бұлғын жаққа ұрлапа көз тастайды. Қиялымен өз кейіпін сәби өнді сымбатты қызбен салыстырып, меселі іншей қайтып отыр. Әдемілік шіркін көкейдің құрты ғой, қанша қорынса да солай қарай қайта-қайта жаутаңдайды.

Әкесінің құрдасы Сүлей болса әлі сөзге жорғалығынан таубаған. Мұны әзілмен іліп-қағытып жатыр.

— Әй, өзі әкесінің тілі шықты ма, осы? — дейді мыре етіш.

Үндемес күлімсіреді. Жауап берген жоқ.

— Үксамасаң тумағыр, семен де сөз шықпайтын болыпты ғой. Атыңды тауып қойған екенмін.

«Жігіт «мұныңыз рас» дегендей езу тартты.

Осының бәрін сездірмей байқап отырған Бұлғынды күлкі қысып барады. Дастарқан басында отырғандардан жүзін көлегейлеп, ибалықпен теріс айнала береді. Қаншама әден сақтаймын десе де болар емес. Шайтан күлкі түрткілейді. Өзін-өзі әрең ұстады.

Құрым кпіз үйдің ішінде бес адам дәм татып отырған. Үндемес пен Ержан бұл үйге қонақ. Қонақ болғанда да құтты мейман болып тұр. Бүгін түс қайта қыстауға тракторға

тіркелген тіркемемен жем әкелген. Соған шонап үйі, мәз. Қыс пен көктемнің өліарасында малға зәру азықты жеткізсе кім қуапбасын, әркім-ақ бөркін аспанға лақтырар. Оның үстіне Сүлей Үндеместі әзілмен жүндеп, рахаттанып, арқа-басын жазып қалды. Ержаңды көрген Бұлғынның да ішкі дүниесі лып еткен. Келісті жігіт. Жынып-тойлардың гүлі, жарасымды киінеді. Ойнақы бидің түбін түсіреді. Механизатор демесең, анау-мынау дипломдылардан ой-өрісі кең сияқты. Мүсін, сәулет өнері, тарих туралы майып тамызын сөйлейді. Көп оқитынын ауыл кітапханашысы аузының суы құрын айтып жүр. Қайдағы қолға түспейтін кітаптарды айтып, әкеліп бер деп тапсырып қояды екен. Не керек, оны танытып бойжеткендердің көбі іштей жігіттен үміткер екенін Бұлғын біледі. Сөйткен ауыл серісі бұдан үш-төрт ай бұрын бұған көңіл білдірген. Бұл бәлсініп жатпады, көп ойланбай келісімін берді. Өзі де оның сыр ашуын қас-қабағынан байқап күтін жүр еді.

Қыз қонақтарға шай кесені ілтипатпен ұзата отырып, әкесі мен Ержаңның әңгімесіне құлақ түрді.

— Андағы зоотехник бала сен екеуіңді қосарлап осылай қарай қуған екен ғой. Сол балаға рахмет, маған әйтеуір бүйрегі бұрын тұрады.

— Солай болды. «Жол ауыр, техникаға сенім жоқ. Бұзылып қалғандай-болса екеулен бірдеңе етерсіңдер» деп екеуімізді қосақтап жібергені рас ол зоотехник балаңыздың.

— Бірдеңе етін жеткендеріңді қайтейін, екеуіңнің салмағынан әкелген жемдеріңнің салмағы сәл-ақ көп. Оның үстіне доңғалақ па-ау, май құйған ыдые па, керексіз бір нәрселерді артын алыпсыңдар.

— Әлгі зоотехник балаңыздың сізге бөліп бергені сәл болды, ақсақал.

Әңгіме арасында Сүлей әйеліне бұйыра сөйледі:

— Құлмаш-ау, тезірек асыңды әкелсеңші мына жігіттерге, іштеріне ел қондырып аласың. Бұлғынды да осылармен бірге қайтарып жіберейік. Ауылға, әжесінің қасына барсын. Оның екі көзі төрт болып, күтіп отырған шығар.

Қыз қуанышының сыртқа сездірмеді, ішкі сырын бүгін қалды.

Бұлар жолға шыққанда күн көкжиекке құлдылап барып қалып еді. Наурыздың өкпек желі әлі ызғарлы. Қыс қаһары қыр асса да, жер сызының салқын лебі бар. Қалың қардың ерігеніне көп уақыт өте де қоймаған. Оңтүстіктің күс келіп-

кетер көктемді де сенімсіз. Тоқымдай бұлттың алқара көк аспанды көмкеріп ала қоюына ширек сағат жетіп жатыр. Ауылға дейін «Беларусьпен» тоқсан шақырымдай селкілдеу керек. Ержан рульде, Бұлғын соның жаңында кабинада Үндемес жан-жағы торланған тіркемеден орын алған. О бастан-ақ төрт доңғалақты бұл трактор Ержанның меншігінде. Сондықтан иелік сөзді де сол айтқан. «Үшеуімізге кабина тарлық етеді. Үндемес сен орныңды Бұлғынға берерсің».

Май ыдыстағы солярка да тіркемеге шығарылды. Көк «Беларусь» ойлы-қырлы жермен безгек болғандай селкілдей келеді. Тіркеме қорабындағы шалқалай жатқан доңғалаққа жайғасқан Үндемес трактордың тым баяу жүріп келе жатқанына өзінен-өзі ызаланды. Ол алдан соққан желге теріс қарап, тонын жамылып отыр еді. Енді қорбаңдай бұрылып кабинадағыларға қарады. Екеуі әлденеге мәз болып барады. Дүние күйін бара жатса да асығар түрлері жоқ. Түсінікпен екі жастың өзара ұғынысын келе жатқан сәті. «Әңгімелері жараса қалыпты ғой. Бұған сөздері естілмесе де, жүрегі құрғыры аңғарады, әдемі-әдемі махаббат жыры айтылып жатыр-ау».

Бұл трактордың неге жай жүріп келе жатқанын енді түсініп, ішкі дүниесі бір бұлк етті. «Бақытты жаңдар. Әсте бақыттылар ешқайда да асықпайды екен-ау. Ешкіммен ісі жоқ. Мұның бар-жоғын ұмытқан».

Тумысында Үндемес сирек ашуланатын. Бұл ретте тыз етне шамшылдық пайда болды. Әйтсе де онысы су сепкендей тез басылды. Мұның да өзіне қымбат құпия бір қиялы бар. Сондай алынқаша ойдың жетегіне ілесті. Өзінен аналарға іштей қыр көрсетіп, суық желдің аракідік жаланапш мойнын жалап кеткенін елемегенсіп: «Менің түгім де кетпейді» — деп қарсылық білдіріп отыр. Жылы тонды қымтана түседі. Осы Ержан да қызық жігіт. Бірде бұған: «Сен өзі ғашық болып көрдің бе?» — деді. Бұл ләм-мим демей бұрылып жүре берген. Анау дауыстан: «Менімше сен ғашық бола алмайтын сияқтысың» — деді. Сонда ішкі дүниесінен бір дауыс Ержанға есіртпей жауап қайтарған. «Жақсы қыз болса өздерің ікемден әкестесіңдер де біреулерге ғашық бола алмайсың деп кінә тағасыңдар».

Үндемес үзік-үзік ойлармен әуре болып келе жатқан кезде кабинадағылардың сырласуы тереңдей берген. Шым-шымдап әңгімелері болашақ жайына ауысты.

— Бұлғын, тойды неге кешеуілдете береміз? — деді Ержан. Қызға бір, жолға бір қарайды. Қолы рөлде, көңілі сүйгенінде.

— Бір-бірімізді біле түсейік. Кейін тағы қыт етпе мінезімің бірі ұнамай қалып жүрсе...

— Сені тұлымды қыз кезіңнен білемін, мына бес саусағымдай. Мен аңғармаған қандай мінез ол?

— Сонда да... Сені де білемін. Бірақ тек жақсы жағыңды...

— Жағымсыз қылығыңды көргің келе ме?

— Ондай қылығың болса қашанғы жасырармын дейсің.

— Дәменің зорын. «Бәрі арығын білгізбес, сыртқа жүнің камнайтар» дегені мақал бар. Саған сыр алдырсам, жігіт боп неге жүрмін жер басып. Бір қызды өзіме ғашық ете алмасам...

— Охо, көтеріліп барасың ғой. Қоп білетініңді сеземіз, көп оқытқыңды байқаймыз. Мәселе бірақ онда емес. Ержан.

— Енді неде? Заманға сай мәдениетті, қолыңа іс келетін, ой-өрісі кең азамат болғанға не жетсін.

— Мұныца қарсы емесің. Әйтсе де алдымен арлы адам болу парымыз емес пе? Есінде ме, ауылдағы клубта өткен «Замандас келбеті» деген диспут пікірталасында мұны өзің айтқаның. Сонда тігісін жатқызып, әдемі-ақ сөйледің. Бәрі саған риза болды. Өз басым қуанып отырдым. Аудандық газеттен келген журналист: «Осы ойларыңызды қағазға түсіріп беріңіз» деп жатты жармасты ғой саған.

— Оның рас. Сол журналистің өзінің айтары жоқ па деп қалдым.

— Неге олай дейсің? Мен сол біздің ауылда өткен пікірталас туралы газетке жазғанын оқыдым. Адамды ойлантатын пікірлер айтып, тұжырым жасаған. Сен оқымап па едің?

— Ұсақ-түйектің бәрін оқи бермеу керек. Бұлғын. Іріктеп, таңдап оқу қажет. Болмашы нәрсеге босқа уақыт ұтқызсаң не болмақ.

— Пікірінмен келісуге болады. Дегенмен бізге қатысты нәрсе болған соң сол мақаланы оқуың керек-ақ еді деп ойлаймын.

— «Соқыр тауыққа бәрі бидай». Бірақ сен бұлай дегеніме ренжіме, сенің орның бөлек. Мәселен, Үндемес сияқтыларға деп жатырмын. Ол осында келерде: «Сол мақала жақ-

сы екен» деп дүңк етті. Түсіндірген түрі. Анау журналист те пысықсынын көлемді мақала жаза қалыпты. Содан басқа зәру мәселе жоқтай-ақ.

— Мәселе қаны тамбай тұрған зәрулік қууда емес, жұрттың жүрегіне бойлап, сезімін селт еткізе білуде. Үндеместің өзі солай айтып жүрген болса, автордың мақсатына жеткені.

— Жарайды, жарайды. Пікір таластыра бермейікші, Бұлғын. Одан гөрі өзіміз жайлы әңгімелесейікші.

— Сонда, пені?

— Мені сүйеің бе?

— Оны өзің де білесің ғой. Тілегінді білдіргенше басқаға бұрылып кете ме деп қорқын жүрдім.

— Қызғаншақ екенсің ғой?

— Мүмкін...

Қыз арғы ойын айтпай бүгіп қалды. «Ішкі дүшпен де сөзіндей әдемі болса, мен бақытты жанмын» дегісі келген. Бірақ үндемеді. Әлденеге іркіле берді.

— Неге үндемей қалдың, Бұлғын?

— Үндемес не ойлап отыр екен?

Жігіт мыре етті.

— Сені ойлаушы еді, сенің анаң пісірген былқыған тамақ көз алдына елестеп, кекіріп отыр да. Әйтпесе бір кезде қатігездігі әлемге әйгілі болған Модә хан¹ жайлы ой қорытып отыр дейсің бе?

— Маған, керісінше, сол жігіттің бойында бұлғын жатқан бір күш бар сияқты сезіледі.

— Е, онда әлемнің жеті кереметі туралы ой қорытып жатса керек. Мақтай бер оны. Басқадан қызғансам да, мен сені пақ сол Үндеместен қызғанбаспын. Ол маған бақталас болып жарытпайды.

— Саған аяқ астынан бақталас іздеп жатқан жоқпын.

— Ренжімені, Бұлғынтай. Сені қолымнан келсе өкпелете қоймаспын.

— Мен де оңайлықпен өкпелей бермеймін.

— Жарайсың. Бізге өкпенілік не керек...

Ол екеуі бұдан кейін де ұзақ жол бойына әңгімелесуден жалықпады. Қыз қылығымен еркеледі, жігіт кендігімен еркелетті. Ал өз ойымен өзі әуре Үндемес тіркеме қорабында әрі-бері шайқатылып келе жатты.

¹)Ертедегі хунну тайпасының ханы. Қазақтар оны Мүде хан, кейде Бөде хан деп те атаған.

Қараңғылық пердесі қоюланып келеді. Мимырт жүрісті «Беларусь» жүрер жолдың енді ғана жартысынан өтті. Тағы бірер шақырымнан соң Қелес өзенінің жайылма тұсындағы кешуі кездеседі. Қазір мұнда су аз. Бұлар осында келерде алыс айналма көпірге соқпай-ақ жарты шақырымдай жайылып аққан кешуден оп-оңай өтіп кеткен. Рөлде Үндемес еді, техника тіліп жетік білетініне басып тракторды ұйыққа тығып алмай аман алып шыққан. Жігіт қазір де ойлап келеді: «Кешуден өтерде, бәлкім, Ержан рөлді маған берер, — деп, — оған қарағанда тәжірибелімін ғой. Соған соң Ержан ең таққан бойжеткеннің қасында отыра берсін. Біреудің бақытын бұл қызғанбайды».

Әлдене тырс етіп тамған соң жігіт тонның жағасынан мойнын қылаттып, аспанға қарады. Жұлдыз көрінбейді. «Апырау, қалай байқамағам, көкті бұлт торлапты ғой. Мынау жаңбыр тамшысы екен-ау. Нөсер басталып кетіп, кешуден өтерде қиналмасак болғаны».

Трактор өзенге тұмсық тірегенде қара нөсер басталды. Біреу аспандап әдейі шелектен су төгіп жатқандай сай-саладан сарылдай аққан ағынды Қелеске құйып жатыр. Мұны байқаған Ержан жоқ, «Беларусьті» кешуге салып кен жіберді. Асығып әрекеттенді, абдырап қимылдады. Үндеместің: «Ержан рөлді маған беретіні шығар» деген дәмесінен түк те шықпады. «Қап, мынаның намыстанбайтын жерде намысқа басқанын қарашы. Қыз алдында беделім түсіп қалады дей ме, сонша тыраңтаны?» Ол жалма-жан орнынан атып тұрып, кабинадағыларға айқай салды:

— Ержан! Ержан! Бірақ анау естімеді ме, әлде естімеген болды ма, артына бұрылып қараған жоқ.

Төрт доңғалақты трактор бажылдап, лайлы суды жап-жақпа шапырата баяу жылжып, бірте-бірте аяғына жем түскен аттай кібіртіктей бастады. Кешудің әне-міне дегенше жүз елу-екі жүз қадамдайы артта қалды. Кенет «Беларусь» ышқынын, доңғалағы бір орнында айнала бастады. Ержан рөлді ағыстың ыңғайымен оңға қарай бұра түсті.

— Ержан! Тіке тарт, деймін, тіке!.. Бұруға болмайды. Ол жақта ұйық бар! — деп тағы айқайға басты Үндемес.

Бірақ Ержан кеш қалды. «Беларусь» ұйыққа жер сүзген бұқадай алдыңғы қос доңғалағын қадап алды.

— Неменеге даусып жыртын айқайлайды, — деді Ержан түтігін, — білсе, келін рөлді алмалы ма?

— Токтамаған өзің, ол манадан айқайлап жатыр, — деп қалды Бұлғын.

Трактор гүрілеп-парылдап әрі-бері ышқынды. Болмады. Ұйықтың желімдей жармасып жіберер түрі жоқ. Қерісіңше шым-шымдап тереңіне тартып барады. Біраздан соң қақалып-шапалып үні өшті. Су моторды көмін, трактордың тұмсығынан аспаққа ұмтылып қалыпты. Жағалаудан өзенге құйған жаңбыр суының сарылы үден, тамшының тасыр-тұсырын көміңкіреп тұр. Ержан су кірген кабинадан басып қылтитып, тіркемеге қарады.

— Не істейміз? — деді айқайлап.

— Арғы жағаға шығу керек, — деді Үндемес келте қайырып, — енді кідіруге болмайды, сен шешім де Бұлғынды арқалап өт.

— Тракторды қайтеміз?

— Қайтуың ең? Тастаймыз осы араға, оны бәрібір құтқара алмаймыз. Кейін жағдайға қарай көрерміз. Судың деңгейі жылдам көтеріліп келе жатқанын байқаймысың өзін? Алдымен өзіміз құғылып алайық.

— Болары болған соң мынаған тіл бітті, — деп Ержан күлк етті.

Үндемес бұл кезде жылдам шешімін үлгірген Тіркеме қорабына енген суды кеше жүрін алдымен қалтасындағы сіріңкені тексеріп көрді. «Керек болады». Оны киімдерімен қосып, тоңына орады. Абырой болғанда резенке доңғалақ темір дискісіз еді. Тоңды соның үстіне таңып байлай салды. «Судың бетімен сүйретін жүруге қолайлы болды».

Суық су кеудесінен келді. Бұл анау екеуін тағы асықтыра бастады.

— Тез болындар, тез! Су жылдам көтеріліп келеді.

Үндемес кеңірдегінен су кеше жүрін жиырма литрлік ыдыстағы созырқаны да ала кетті. Жүзген жоқ, бір қолымен ыдысты, бір қолымен резенке доңғалақты сүйретіп, су кеңірдегінен асам дегенде депесін ұршықша үйіріп, жағаға ұмтылды. Жайылама кенудің жағалауы да алыстай бастапты. Суық су тұла бойын мұздатып, сүйегінен өтіп барады. «Шыдау керек. Өттең қызға қиып болды-ау».

Он минуттай уақыттан соң Үндемес жағалаудан жиырма қадамдай жерде тұрды. Өзенге қарады. Соқыр қараңғылықта ештеңе көрінер емес. Нөсер бұрыныдан да үден, шелектеп төнен тұр. Аяқ астынан жүлгелеп басталған жаңбыр суы

жап-жақтан молайып, өзенге қарай шапқылап барады. Ержан мен Бұлғыннан хабар жоқ. «Болбырамай тезірек қимылдаса қайтеді мышалар!».

Қалтырап бара жатқан соң жалаңаш денесіне ішіне су өтпеген тонды киіп салды. Екі аяғын кезек көтерін, бір орнында тыпырлап біраз тұрды. Болмаған соң резеңке доңғалаққа солярқаны шашын жіберін, от жақты. Жаңбыр тамшысы тиген сүйік май шатырлап, өршелене жана бастады. Денесінің жалаңаш жерлерін отқа жылытқан болды. Орнынан тұрып кетіп, шыдай алмай айқайға басты.

— Ержан, барсындар ма? Ержан!..

— Жауап жоқ. Арғы жағаға үмітпен үңілді. Көрсөкыр түнек түкті көрсетпейді. Тың тыңдады. Сатырлаған нөсер, шатырлап жанған резеңке, ағышы күшейіп сарылдаған өзен ештеңені естітер емес. «Бармасам болмас».

Тонды нығынап сілкін иешің, қайта орады. Өзенге қарай жүгіре жөнелді. Сұмдық-ай. Әлгінде бұл кешін шыққанда тізеден келетін жағаның суы белуарға жетінті. Ағышы күшейе түскен. Ә дегеннен жұлқып барады. «Әлдеқайда сел басталған екен».

Үндемес құлаштап жүзе жөнелді. Ара-арасында айқайға басады.

— Ержан! Ержан!..

Бұл кезде Бұлғын мен Ержан су ішінде арналысып жүрген. Қыз жүзуді білмейтін еді. Қабына ішінде екеуі біраз арналысып, жігіт оны шешінуге әрең көндірді. Бұлғын жеңіл кәйлекпен қалып, қол ұстасын суға түскенде оның терендігі адам бойынан асып кеткен болатын. Ержан қызды сүйемелдеп жүзе жөнелді. Бірақ қорқын кеткен Бұлғын оның өзін су түбіне тартып бара жатты. Жандәрмен жанталас басталды. Тұншығып қала жаздаған екеуі ербендесін су бетіне қайта көтерілді. Қыз жанұшырып жігітке қайта жармасты. Ержан сасқалақтап жүзе алмай тыпырлады да қалды. Қақалып-шаналып су жұтты. Бойы үрей биледі. Тіршілік ірікшінің тәтті екенін қас қағымда сезініп, гайынтап жансауға тілен жанұшырды. Қызды қойып өз басын аман алып шығу қиынға айналды. Бұлғын одан айырылар емес. Бұл жоғары тартып, қыз төмен сүйреген сайып Ержанды өлім деген қорқыныш тітіркентіп барады. «Шынымен-ақ жап-жас боп... Көрер қызығым алда еді ғой!..» Бар күшін бойына жиган жігіт қызды серпіп итеріп, өзінен алыстатып жіберді. Бұл-

ғын екі қолы ербенден, түкті түсінбей толқынға батып бара жатты. Жан-жағына алақтаған Ержан қызды су бетінен көре алмады. «Батып кетті» деген суық ой басына шапты. «Болары болды, одан айырылдым».

Біраздан соң бойын билеген жігіт енді мұнда аялдамай ағыстың ыңғайымен жаңталаса құлашын сермен, алыстай берді.

Қорқыныштан есінен тана жазлаған қызды жігіттің серпеге итерген күші мен ағыс кеіін қарай лақтырған. Бір батып, бір шығып аяқ-қолы ербенден су бетіне қайта шыққанда екі-үш құлаш жерде қарауытқан трактор тіркемесінің төбесін байқады. Жанұшырын қол-аяғын тырбаңдай сермен солай қарай ұмтылған. Қолы темірге іліккен соң айырылмай қалды. Жылап жіберді. Айқай салды.

— Ержан! Ержан!..

Қыздың даусын Ержан емес, жанұшыра жүзіп келе жатқан Үндемес естіді. Жақындан келін, қызбен қатарласып, темірден ұстан тұрып тіл қатты.

— Ержан қайда?

— Білмеймін.

Жігіт бұдан ары күтпеді. Қызды сол қолтығына тынырлатып аш белінен қысып алып, оң қолымен құлаштап қырындан жүзді. Құтқарушысының тегеурінді күшін сезінген қыз бойын билеп, жігіттің ыңғайына бейімделе берді. Бұл әрекет жігітке сәл де болса жеңілдік әкелді. Шаршаған Үндемес бір-екі рет су жұтын, батып та кете жаздады. Сонда да қолтығындағы қызды толқын бетінде ұстан, одан айырылмады. Жағалауға қарай өршелене ұмтылды. Ағыс скеуін бірқына көндіргісі-ақ келсді. Адам мен тілсіз жау — судың арасында айқас басталды. Қақалып-шашалып су жұтқан қыз бен жігіт жағалауға жеткенде әбден әлсіреп қалған еді. Балшықты жағаға іліккен Үндемес өлермендік танытты. Бұлғынды арқалап, өшуге айналған оттың қасына әкелді. Ыдыстағы соляркадан аямай құйып, отты қайта маздатты. Тонды қолына алып, аударыстырын көрді. Оның іші әлі күрғақ екен.

Қыздың жұқа іш көйлегі денесіне жабысып қалыпты. Жігіт бас сап оны шеніндіре бастады. Бұлғын дірілдеген әлсіз қолдарымен мұны итеріп қарсыласқан болды.

Жігіт оған жекіріп тастады.

— Жетер ақымақтығың! Қарантап-қарап тұрып өлгің келе ме?

Қыздың іш көйлегін етегінен түре көтеріп, бас жағынан сыпырып алды. Бүрісін көжектей болған Бұлғынды тонға орап, отқа жақын отырғызды. Денесі шағын болғаны мұндай жақсы болар ма, жылы тонға көмілді де қалды. Жігіт енді алақтап өзінің киімдерін іздеді. Тапқанымен бірақ кие алмады. Малмандай су болыпты. Тонның ішіне орап кетпегеніне өкінді. «Жарайды, шыдан бағайып. Көп болса аурухананың төсегіне бір аунап тұрармын. Тек әйтеуір мына қыз қалнақтай түнессе жарар. Тон жылы ғой жанын алып қалатын шығар».

Үндеместің тісі-тісіне тимей сақылдан, тоңын барады. Жаңбыр тамшылары денесіне тікпендей қадалады. Отқа жақындады. Оған үсті-үстіне солярка тамызды. Денесін дамылсыз уқалайды. Әлденуақытта есіне Ержан түсіп- айқай салды.

— Ержан! А, Ержан!..

Жауап болмады. Тағы үстің-үстін айқайлады. Үн қатқан ешкім жоқ.

Бұлғын тілге келді.

— Ол суга батып кетті... — деді ол кемсеңден.

Үндемес октын-октын жағалау бойлап, денесін тесіп бара жатқан жаңбыр тамшысына қарамай Ержанның атын атап шақырумен болды. «Ағыс алып кетіп, алысырақ басқа бір жерден шықты ма, кім білсін?» Суық жаңбырға шыдай алмаған соң қайта келіп отқа ентелейді. Қыздың оған жаны ашып кетті.

— Кел, — деді ол тонның шетін ашып, — екеумізге де жетеді. Екеуі нықтарын түйістіріп, тонды жамылып, отқа тағы жақындай түсті. Қыздың денесінің қызуын сезінген жігіттің тұлға бойы дір етті.

Осылай екеуі жарты сағаттай отырған. Нөсер бәсеңсіді. Соңы ақ жаңбырға ұласқан тәрізді. Киімдерін күрсінгес отырып отқа қақтаған болды. Бірақ жаңбырдың астында кебе қоятын түрі жоқ. Солярка да азайып барады. Қыз жіңі-жің Ержанды еске алып, кемсеңдей берді. Үндемес бұған шыдай алмай орнынан атып тұрып, тағы өзен жағалап кетті.

Ержаннан бәрібір дерек болмады. Ізім-қайым жоқ. Үндемес ширек сағаттан соң тісі-тісіне сақылдан, ұнжырғасы түсіп қайта оралды. Қыз өзін-өзі кінәлады. Ержанды суга батырып жіберген менмін деп ойлады ол. Тірі болса келер еді ғой. Ержан-ай, шынымен...

Тоңын оралған Үндемес енді ұятты жиһастырып қойып тонның бір шетіне жармасты. Қыздың іш көйлегі мен өз киімдерін аяқтарының астына жақындатып, жаңбырдан көлегейлен кептіруге әрекеттенді. Аядымен бар күшін салып қыздың жұқа іш киімін бұрап сықты. Сөйтін жалынға жақынырақ тосты. Оттың қатты қызуымен ол аздан дегдігендей болды.

— Киім ал, қалғаны дененің қызуымен кебеді, — деді жігіт қызға.

Жігіт енді өзінің киімдерін бірінен соң бірін осылай кептіруге әрекет етті. Сөйтін тағы бір сағаттай әуреленген ол шала кенкен киімдерін үстіне ілін алды. Киім болғанда үстіндегісі костюм-шалбар мен жейде болатын.

Оқта-текте Ержанды еске алып, кемсеңден отырған қызға жігіт енді бұйыра сөйледі.

— Ол жігіт емес пе, тірі болса ауылға жетер. Бізге де қозғалу керек. От өшуге айналды. Отыра берсек тағы тоңын қаламыз.

Үндемес тонды Бұлғынға кигізіп, қолынан жетектен жүрін кетті. Екеуінің де аяқ киімдері жеңіл болатын. Шылқылдаған су табаңдарынан өтін барады. Әйтеуір қызды сақтап келе жатқан тон. Үндеместің халі мүшкіл.

Екеуі де бұл араны жақсы білетін. Қешуден он-он бес шақырым қашықтықта шопаңдардың үйі бар. Соған тезірек жету керек.

Ширек сағаттан соң-ақ жігіттің киімі тағы малмандай боп шыға келді. Сонда да қызға сыр бермеді. Бұлғынды сақтап келе жатқан тонға ортақтаса алмады. Оңсыз да қақсаған денесінен суық жаңбыр өтін барады. Сай-сүйегі сырқырайды. Мұндайда жүріс өнген бе, жаңбырдың астында салпақтаған екеуі үш сағаттай саңдалды. Бір төбеге шыға келгенде шақырған әтештің дауысын естіп жүректері дүре-дүрс соғып кеткен. Төменде шопаңның екі үйі қарауытады. Бұлар солай қарай жүрді. Беймезгіл жүргініпшілерді дәу сары төбет арнылап қарсы алды. Оған жан-жақтан бірнеше іт қосылып, бейуақытта сан ете қалғандарды ортаға алды. Үндемес жанұшырын қолына іліккен сынық айырмен қызды да, өзін де қорғап бақты.

Шеткі үйден желең киінген ер адам шықты.

— Сырттан! Тарлан! Қә, кө! Күшім, күшім, кө!

Іттер тыңдампаз бопар ма. Иесінің дауысын танып, құйрықтарын бұлғандатып, қора жағалап жөнелді.

— Кімсіңдер, әй, таң атнай ит шулатып жүрген?

Үндестің дауысы қарлығып қапты, булығып жауап бер-
ре алмады. Бұлғын шырылдап қоя берді.

— Ағатай, өзеннен өте алмай нөсердің астында қалып
қойдык. Тоңы барамыз, үйге кіргізіңіз.

Ол жақшырақ келіп, алдымен күдіктенсе, соған соң екі-
еуінің бетіне үйіле қарады. Денелі, ұзын бойлы, сұсты, тікі-
рейген мұртты кісі екен. Өзінен-өзі мыре етті.

— Суға түскен тауықтай ұсқындарың кетіп қалыпты ғой.

Шопанның әйелі аяқ-қолы жылдам кісі болып шықты.
Пешке от жақты, лезде сақырлатып шай қайнатты. Үндестес-
ке күйеуінің, қызға өзінің құрғақ киімдерін берді.

— Шырақтарым-ай, оңбай суықтан қалыңсыңдар ғой. Әсі-
ресе мына бала соқталдай боп көгеріп тұр. Қазір отагасына
айтып жылқының майымен ысқылатпасақ болмас. Қызым,
сені топ сақтапты. Сонда да аяқ-қолыңды ысқылап берейін,
төсек тартып қалып жүрерсің.

Бұлғын жылы жерде бойы балбырап, тез ұйықтан кетті.
Жігіттің, керісінше, денесі құрысып, қызуы күрт көтерілді.
Басы солқылдатып алып барады. Тынысы тарылды. Сүйек-
тен өткен суық меңдетіп әкетті. Қол-аяғы қақсап, шыдатар
емес. Әйтсе де тумасынан төзімді жігіт сыр білдіргісі кел-
меді. Жүрегі дүрс-дүрс соғып, кеудесі сығылып бара жатса
да тістеніп жата берді. Ыңқ деп дыбысын шығармады. Де-
генмен меңдеген ауру қойсын ба, уақыт өткен сайын денесі
қалшылдан, саңдырақтай бастады. Сонда ғана барып ала-
сұрған оны үй несі байқап қалды. Елнелектеп қасына жүгі-
ріп келді.

— Саған не болды, жігітім?

Үндестес көзін әрең ашып, басын шайқады. Көзінің асты
көгілжім тартылты. Өкпесі сырылдай, алқына дем алады.
Ерні кезерген.

— Нышанкүл, а, Нышанкүл. Тұр орныңнан. Не істесек екен
ә? Мына жігіттің халі нашарлап бара жатыр.

Оның үрейлі даусынан шошынған Бұлғын да оянып, ұй-
кылы-ояу «не болдылап» шырылдап жүр. Үндестің бет-әл-
бетіне көзі түскен қыз үрейленіп кетті.

— Сабыр ет, қызым, — деп жатыр үй несі.

— Ағатай, бір амалың тауып арууханаға жеткізіңізіші.

Жаңбырдап соң мұнда жүргіші машинаның бірде-бірі
соқпасын білетін шопан пысырының тұрған жарау атына
асығыс ер салды.

Сол тасқышына ұшырағандар туралы ауыл сол күні түс кезінде түгел естіген. Судан аман шыққан Ержан серіктерін жоққа санап, жағалаудағы отты көрмей, беталды жүгіре жөнелген еді. Сол бойда жолы болып асфальт жолдан бір-ақ шыққанда жүрегі жарыла қуанды. Бағы жанып кездесе кеткен жүргінші машина оны зырылдатып аудан орталығына жеткізген. Көп кешікпей алғашқы дәрігерлік көмек көрсетілді. Кезекші медбикелер оның денесін спиртпен ысқылап, дәрі-дәрмек берді. Ержан палатада күрк-күрк жөтелін жатып, болған оқиғаны баяндаған. Аудан орталығынан таңертең совхоз басшыларына телефон соғылды. Үндемес пен Бұлғынның сұға кеткені туралы суық хабар ауылға тез таран, бір топ адамнан құрылған отряд Келестің кешуіне қарай жөнелтілді.

* * *

Ержанның аман қалғанын естіген Бұлғын қуана алмады. Жүрегі сыздап, есіне су ішіндегі екеуінің жапталасы оралды. Жігіт қызды серіне итерін жібергенде жеке басын ажалдан аман алып қалуды ойлағаны ма? Бұлғын «екеуіміз бірдей батын бара жатқан соң мені тракторға қарай итеріп, жан сақтап тұрсын» дегені шығар деп жорамалдаған.

Қыз жүрегі жұбана алмады. Ержан есіне түскен сайын бойына біртүрлі діріл пайда болады. Бұрынғы қимастық сезім қайда кеткен? Өлім мен өмір арналысында жігіт әлсіздік көрсеткені ме? Екінші бірі солай емес пе. Бірақ Ержан...

Қыз кешілі қорланды. Ызадан жылап жіберді. Неге жылағанын өзі де түсінбейді. Кешелі бергі ой арналысы енді тұмаңдаған. Ержанға деген сезімі жүдеп, көңілін кірбің басқап.

* * *

— Ауыл сыртындағы молада тағы бір төмпешік пайда болды. Топырағы кешеген жаңа молаға барушылар саусақпен санарлық қана.

Әнеукүнгі алапат пәсерден соң табиғат момақан күйге енген. Көктем иін тұр. Мола маңы қызғаладақ пен иісті түрлі гүлдерге оранған. Жер көгі тізеге жармасады.

Бұлғын молаға жалғыз келді. Мұнда Үндемес жатыр. Қыз еңкейіп қолындағы гүл шоғын төмпешікке ақырын ғана қойып, кейін шегінді.

Ол моладан көз алмай ұзақ тұрды. Жүрегі шымырлады. Жанарына ыстық жас іркілді. Ал әріректе ескі мазарларды паналап әлдекім қыздан жасырынып, бой тасалап әлек.

Бұл Ержан еді.

СҮРАУСЫЗ ҚАЛҒАН СҮЙІНШІ

(әңгіме)

Аудан орталығынан Төре көңілсіз оралды. Жол бойы жұқа сары шоферіне тіс жарып үн қатпады. Түверген қалпы ауылдың шетіне іліккенде:

— Қонторға бұр! — деп күңк етті.

Төрі мен есігі тай шаптырымдай кең кабинетінде отырып та көңіл шіркін байыз тапсайшы. Әдетте жұмсақ орыпдықта шалқайтып, бұлтпаған қозы қарнын сипаңқырап, келгендерге маңғаздана, қораздана қарағанды ұнататын. Бүгін онысынан жерінің қалыңты. Алдына ешкімнің келмегенін іштей тіледі.

Бұлай көңілім құлазып, алай-дүлей сезім дауылына ұрынармын деп ойлаған емес. Төрт құбыласы тең боп, талтаңдап жүрген шағы емес пе. Іргелі шаруанылық ашса алақаныңда, жұмса жұмырығыңда. Аудан басшыларының алдында беделсіз емес. Қол астындағылар ғой «Тәкелеп» бәйек бола қалады. Шып пейілдері солай ма, әлде, мұның тік мінезділігінен бой тарта ма, ол жағы бұған жұмбақ. Әйтеуір, кімнің «Төке» боп жүр.

Биылғы көктемде совхоз директоры Төренің мерейі бұрынғыдан да өсе түскен. Отар-отар қой дүркіретіп төлдеп кен берсін. Мамандар олай есептеп, былай есептеп, алдына ақбарды әкеп тақтады. Абырой болып Оңтүстіктің шаң қаптыратын аптабынан аман өтсе, майда тұяқтың саны өсе түспек. Мақтау алдымен өзінің еншісінде екенін іштей сезін, токмейілісін қалатын. Сөйтін жүргенде әйелі Гүлдана жүрек жарды тағы бір қуанышты жеткізсін: «Төрем-ау, менің бойымда өзгеріс бар, тілегіміз орындалса, шілдехана жасармыз» деген.

Қорыққан мен қуаңған бірдей екен. Әйелінің аузынан осы сөзді естігенде бас күйқасы шымырлап, төбе шанына дейін дуылдан кетті. Балаша мәз, бәріні ұмытып: «Шың ба, Гүлданаһ?» деп ыржия берді. Бүйтпегенде қайтсін. Оқу соңынан оқу қуып жүріп, өздері отызды аттап барын үйленіп, түтін түтеткен. Оның үстіне Гүлданаңың құрсағына он жыл бойы ештеңе бітпеді. Бірі қырықтан асып, екіншісі қырықты аяқтан шалғанда сәби сүйеміз деген үміт оты жылт етсе, әркім-ақ осылай есінен айырыла қуанаар.

Сол күннен бастап кеудесін бір ыстық сезім биледі. Директор жұмсақ креслода бұйығын отырып, тәтті қиялдарға берілетін. «Ер бала болса есімін Серік қояды. Өміріне шын серік болсын. Серік деген атакты спортшылар да көбейін кетті соңғы кезде. Соларға ұқсап, дүрілдетіп жүрсін. Қыз болса... Қөре жатармыз».

Бір қызығы қыздан гөрі ер балаға бүйрегі бұрыңқырайды.

Содан кейін-ақ тәтті ойдың құшағында отырғанда рұқсат сұрап кіріп келгендерді онша ұнатпайтын болды. Столында қатар қошақтаған қос қара телефон да безілдеуік. Бұл болса трубканы самарқау көтеретін әдет тапты.

Бұл сиқарлық таптып, сүлесоқтық байқатқанмен табынап тік тұрған шаруашылықтың ісі тоқырамай, бұрынғыша ілгерілей берген. Төре таңданды да қойды. Күнделікті тыным таппай, мамандарды қуырып жесең де осы, оларды өз еркіне қойып, кабинетшіл болып алсаң да осы.

Орынап тұрып, үйіне қайтуға ыңғайланды. «Біреп сағат ерте кеткеннен бірдеңе қирап қалмас. Бүгінгі қуанышына қызметтестерінің бірі келіп қалар».

Сыртқа шыққан соң жаңына қалбалақтап жетіп келген Әлімге:

— Үйіңе барып демала бер! — деп қолын бір-ақ сілтеді.

Шофері түсіне қойды. Бүгін бастылығын көңілі көкте жүр. Әлімде аудан орталығына барғанда әйелі Гүлдананың аман-есен босанғанын естіген. Ұл тауыпты, ұл! Директорын балаша мәз болғанын көрген Әлім де босап-босқа ыр-жалақтай берген.

Бұлар аудан орталығында екі сағаттай аялдады. Неге екені белгісіз Төре басшылардың алдына шақырмаса да кіріп шықты. Бұрын реті келсе қашақтап жүретін. Бүгін әйтеуір өзі тым елнелектеп кетті. Қырсық содан басталды. Бастықтардың алдынан шыққанда қабағы біртүрлі түнеріпкі еді. Машинасына отырып жатып:

— Бұлардың бәрі тасжүрек болып кеткен бе? Қуанышымды айтып-ақ жатырмын, ал олар менен жұмыс жайып сұрайды кең, сұрайды...

— Ауылға барсақ, тайлы-тұяғы қалмай келіп құттықтар, — деді Әлім көңілін аулап. — Сүйінші сұраушылар да табылып қалар.

— Сұраса дайып, сүйіншім, — деді директор масаттанып. Он-он бес қызыл құлақ қалтамда жүр. Директор деген атым

бар. Онсыз ұят болар. Кейбіреулер ғой сүйінші сұрағандарға бір-бір қойды машинасының артына салып жібереді екен. Өзіміз талай сүйіншінің соғымын жегеніміз есінде ме, Әлім?

— Есімде, Төке, есімде.

Осыдан кейін ол тағы тұнжырап қалған. Содан әлі қабағы ашыламай түперіп жүр.

Директордың көшемен жаяулап келе жатқандағы ойы біреулер кездесер деген үміт. Құттықтар, бәлкім, сүйінші дәмдер. Сөйтін екі аяқты пенде сияқты бұл да бір арқа-жарқа болысын.

Дүкеннің қасынан өте бергенде жеңіл «УАЗ»-бен қуып партком хатшысы Мұрат жетті. Машинадан түсе салысымен, онсыз да ұзын сирақтары серсеңдеп ентігіп келеді. Директордың іні жымын сала берді. «Сүйіншіні хатшының өзі қағып кетіп жүрмесін».

— Төке, сізге барсам кабинетіңіз тара жабық. Хатшы қыз қазір жаяулатып кетті деген соң...

Екеуі бүгін әлі жүздеспеген еді. Қол алысты.

— Сіз кешке болатын партбюроның мәжілісін ұмытып кетпесін деп... Соны ескертпек едім.

«Туһ, мынаны-ай! Мені бір ұмытшақ саңайды-ау өзі. Әлде нысықсынған түрі ме?»

— Есімде, Мұқа! Барамын ғой, — деп күлк етті.

Сөйтті де, тиінін жөнеп берді. О дегенде қаттырақ жүрін қойса керек, ауыр дейесі жіңісін, кеудесі қысып, ырсылдады да қалды. «Қап, жаяу жүрмегеннің кесірін қараны. Адым жерге шықсақ машинаға аяқ артып, үйреніп алғадбыз өзі. Жүректі май басты деген осы болар шамасы».

Үйіне жеткенше ауылдастарының біразы кездесті. Бас шұлғысып, қауқылдасып, амандасып-ақ жатыр. Бірақ, бірде-біреуінің аузынан «Батырдың бауы берік болсын» деген сөз шықпайын. Әсіресе, көршісі Үсен бригадирге жыны келгені. Түңделетін Гүлдананың аудан орталығына алып кеткенін де біледі. Бір жақсылықтың боларын іні сезбей қалды деймісің. Ол да үндемей астындағы қарагерді қамшылап, егіс басына кетіп барады. Басқа күні болса, бригадирдің ісіне осылай асыққаны жабына майдай жағар еді. Асықнай көрсін, бұл ит терісін басына қаптасын. Бірақ, қазіргісін жақтырмай қалды. «Бүкіл бригаданың жұмысын бір өзі тындырып жүргендей-ақ».

Алты бөлмелі кең үй бүгін Төреге тарлық етті. Төрдегі ілулі тұрған әкесінің суретіне ұзақ телмірді. Жүзі мейірімді,

Адамға күлімсіреп қарайтын секілді. Иегіндегі шоқша сақалы бет бітіміне байсалдылық қондырып тұр.

Төре кілт бұрылып шарайнаның алдына барды. Мұның беті топ-толық, жып-жылтыр, майлылау болғанымен әкесіне ұқсайды екен. Көңілденіп кетті. Ыңылап ән айтқан болды.

Мен сенің өміріңнің жалғасымын...

Қырынды. Жуынып шайынды. Тойға баратындай таңдан жүріп костюм-шалбар киді. Мойнына галстук байлауды да ұмытқан жоқ. Тоңазытқышты ашып көрді. Бәрі жеткілікті. Тоңазытылған қазы, ет, сары май, шұжық тұр. Кабырғаға арнайы ілінген шкафта ішімдіктің тұр-түрі. Келген қонақтан ұялмауға болады. Ендігі жетісегені... Е, бір қонқарды жайратуы керек-ақ шығар.

Телефонға жармасты. Аргы жақтан әйел даусы естілді.

— Қайнекей жеңгейімісіз?

— Тапымай қалдыңыз ба, директор қайным-ау!

— Ә, сіз бе едіңіз? Әсекең керек еді?

— Ол кеше жолаушылап кеткен.

— Қап, мына қырсықты-ай, ә!

— Жайшылық па?

— Керек болған соң сұрап тұрмын ғой. Ерігіп жүрген жоқпыз.

Трубканы тарс еткізіп қоя салды. «Жарайды, бүгін болмаса, ертең сойылар соя бір мал. Осы ауылда Әсілбектен басқа жөнді қасап жоқ өзі. Оның да жолаушылай қалғаны».

Гүлдана бұған «мен болмасам, күн көре алмайсың» деп зілсіз ұреуны еді. Бүгін бір әйеліңіз тірлік жасап, күн көрсін.

Ас столының үстін ішімдік пен тағамға сірестірін қойды. Бақшаға барып, гүл үзді. Шетелдік гүлдікше жұпар піске шомылып ортада тұр.

Бұл үйіне келгелі екі-үш сағат өтін қалыпты. Ойшыр-ай, біреу бас сұқсайшы. Төре кімдерді күтін отырғаны да түсіне бермейді. Әйтеуір, көрші-қолаң, қызметтестер дегендей... Біреулер келіп қуанышына ортақтасар. Осы жұрттың үйінде әншінің бір елеусіз өзгеріс жылт етсе, бәрі топырлап жататынын бұл біледі. Мұны ғой ондай жерге арнайы шақырып апарарды. Қолшантайды. Көтермелеп төрге отырғызады. Төре қызметінде де басшы, той-томалақта да басшы. Сол бойға сіңген мінезінен жаңылған емес. Анау-мынау артық қылжақты көтермейді. Бәрін отырған орнының мықтылығымен ықтырып отырады. Ойлап қараса бұл қонақшылы екен де, ау-

ылдастары бұған қопақ болып көрменгі. Керек десеніз, көршісі Үсен бригадирдің өзі Гүлдананың қолынан шай ішпеген екен-ау. Бұл не айтса, соны орындап, бәйек болып жүре беріңіз. Мұның дастарханынан дәм тататындар аудаһан, облыстан келетін мықтылар ғана екен. «Қой, бұлай жата бергенмен болмас. Әлімді шақыртып алайың. Ол да бір ышжык неме. Жүртқа жар салып, жиһан келудің орнына құтылғанына мән бол, үйінде бұғын жатыр-ау».

Сыртқа шықты. Үсеннің қара борбай баласын көзі шалды. Атын білмейтін. «Әй» деп айғай салды. Анау бұрылып, күйіндатып жетіп келді.

— Әлімнің үйін білесің бе?

— Сіздің шоферіңіз бе?

— Иә.

— Білемін, анау көпір жақта.

— Білсең өте жақсы. Сол Әлімге барып айта ғой, мені шақырады де.

— Мақұл.

Бала зыр жүгіріп жөнелді. Директордың басқаны емес, мұны жұмсағанына қуанып барады. Төре болса алдына симаған қос қолып артына айқастырып, есік алдында әрі-бері сенделді. Көшеде өтіп бара жатқан екі әйелдің күбір-күбірін құлағы шалып қалды.

— Директордың әйелі босанып жатса керек. Көрдің бе, үйіне симай жүр ғой.

— Иә, солай деген. Енді қай көршісі үйге шақырып, қонақасы берер екен.

Күйініп кетті. Кіжінді. «Әй, мына көкезу немелерді-ай! Мен бір аштан қалатындай-ақ».

Ә демей, машинамен зыр етіп, Әлім жетті. Үсеннің қараборбайы да жарбырып бірге отырып келінті. Машинадан түсе салып, үлкен іс тындырғандай бүйірін таяпа қалды.

Бастығының ежірейе қарағанынан ығыңқыраған Әлім елненден келіп, қолып ұсынды.

— Әй, әлгіңде ғана «қош бол» дескен жоқ па едік?

Шофер жігіт ыржалақтай берді.

— Сіз шақырды деген соң, құстай ұшып..

— Үйге кір, таңсырма бар саған айтатын.

Үйге енген соң Әлім есік алдында кібіртіктеп тұрып қалды да, Төре диванға барып шалқақтай отырды. Шоферін бүгін көргендей, аяғынан басына дейін шоялып шықты. Әлде неге ойланғандай.

— Өзіміз арнайы шақырмасак, үйге ешкімнің келетін түрі жоқ. Қаладағы сияқты... — деп ызалана мыре етті. Буылтық-буылтық бұлақтары дірілден барын басыады.

— Қонақ шақырғанымыз жөн болар, э? — деді ол тағы да Әлімге қарап.

— Дұрыс қой, Төке. Арнайы шақырмасаңыз, сіздің үйге жүрексінің...

— Онда былай ет. Апау парткомды, профкомды, зоотехник, веттехник, бригадирді... — дей бергенде Әлім сөзін бөліп жіберді.

— Төке, олардың бәрі кешке партбюроға келеді емес пе?

— Е, солай екен-ау. Кешке деймісің. Онда сол жерде бөріне өзім ескертермін.

— Дұрыс қой, Төке.

— Дұрысы дұрыс-ау. Бірақ сол қонақ шақыруды ертеңге қалдырсак қайтеді? Гүлданаға да барып, ақылдасып кайтсак.

Бастығының өзінен кеңес сұрағанына Әлім марқайып қалды. Көтеріліпкірег:

— Оныңыз әбден дұрыс. Төке. Директор деген атыңыз бар, жөндөн дайындалу керек, — деп қойды.

— Жарайды, сен қайта бер, кешке келіп мені конторға анарың тастарсың.

Әлім дып етін шыға жөнелді. Директор башпей шешіне бастады. Сол кезде костюмнің қалтасында жүрген бір уыс ақшаға қолы тиіп кеткені. Сығымдан алды да, шкафтың тартнасына тастай салды. Сүйінші де сұраусыз қалды деп күбірледі ішінен. Әлденеге өкінгендей басып шайқады.

Диванға көсіліп жатып: «Ең болмаса күні бойы қасымда жүрген Әлімнің сүйінші сұрамағаны несі? Сүйіншіңізді беріңіз деп айтады-ау» деп таңданды. Ішкі дүниесінен біреу үн қатқандай болды. «Сұрамаса да сол Әлімге беріп жібер, сірә батылы жетпеген шығар». Қуанып кетті. Орнынан ұшып тұрды. «Солай етемін» деді күбірлеп.

Осы ретте сұраусыз қалған сүйіншісін беріп жібермесе, үйіне ешкім жоламайтындай түйілді.

Ертеңіне екі езуі құлағына жеткен директор қыметтестерінің ортасында ағыл-тегіл ағынан жарылып, сөйлеп отырды. Әлім де жымың-жымың етіп, «алыңыздар, жеңіздер» деп қонақтарға бәйек болып жүр. Қызметтестері болса тұңғыш рет директордың алдында өздерін еркін сезінді.

Бұлардың көншілігі бұрын Төренің алдына үйін-төгін астарын қойып, қонақ етіп зеріккендер. Енді біреулері директорының дастарқанына тұңғыш келіп, өңітерін алғандай айыздары қанып қомағайланып жатыр.

Сүйіншіні сұраусыз алған Әлімге қызғана қарағандар да бар.

ҚАРАҚШЫНЫҢ АЖАЛҒЫ

(әңгіме)

Сусыма құмды жел суырып, бірде жалданып, бірде өркештеніп, бірде ойыла иірімденіп, кейде жолындағыны үйіре көмін, кейде кесіп алғандай айтақырланып қалады. Кешелі бері бел шешіп, тыныс алатын пана танып тұн қатқан қарақшылар аш-қасқырдай ызалы, құрбандығын танып тынбайтын сұр жыландай сұсты. «Бөрі азығы жойла» деп атқа қонған олар сағымданған шетсіз-шексіз құмға кезігерін болжамаған. Топ басындағы қаракер айғырдың үстінде қоладан соққандай тіп-тік отырған Қаражан «есріктерім әлдепеден иш шығарып, мазамды алып жүре ме» деп хауіптенеді. Соңына ерін, жалақтан келе жатқандардың арасынан көңіліне медет тұтары — өзінің оң қолы болған Әділжан. Көбіне қарақшыларды астам жауыздықтан, айуандық зорлықтан сақтандыратын, айламен ырқына көндіретін осы жігіт. Ол қазір жарау мінісінің сауырын сегіз өрмемен сипай түсіп қасындағыларды тыныштандырып қояды.

— Жүргенге жөргем ілігеді, жігіттер, сабыр сақтап жүре түсейік.

Мінесі қытымыр, құбылмалы сол қол — Қарашет ала көзі әдеттегісіндей ойпақшып, топтың арасынан өзіне алабөтен ойдағы сыбайлас іздегендей әркімге сұраулы пішінмен тігіле қарайды. Өзірге оның ыңғайына жығылып, емеурін таптытатындай ешкімнің құлқы байқалмады. Әйтсе де бөрінің қабағы қатыңқы. Алда-жалда алдарынан бақытсыз бір сорлы кезіге қалса түте-түтесін шығарардай ыңғайы бар.

— Жігіттер, үмітсіз шайтан, әне қараңдаршы, етегі құмға көмілген бір қараша үйдің төбесі көрінді, — деп оң қол — Әділжан айқайлап жіберді. — Өлмегенге өлі балық жолығады деген осы.

Қаражан селт етіп қаракер айғырдың тізгінін тартты. Өңі өзгеріп айбарлана түсті. Сол-ақ екен, бәрі ошарыла-қалды. Оң қол — Әділжан сөз бастады.

— Мырзам, көше алмай құмда отырған бейшара бір нақыр шығар, өз қолымен ұшыса дәм-тұзын татып, тез жүріп кетейік. Ел шеті алыс емес шығар.

— Айтқаның болсын, оң қол.

Қарашет Әділжанның алдын оран кете алмағанына өкініп, ернін тістеледі. Амал қанша, топ басының шешімі айты-

лып қалды. Қарақшы өмірінде екі сөйлеу жоқ. — Жемтік іздеген қорқаудай топырлағандар қараша үйге андағайлап ат қойды. Шашасын құмға малыған министрін бір-біріне тізгінінен матап жіберіп, секіріп-секіріп жерге түсті. Ішке оң қолы мен сол қолын ертін Қаражанның өзі кірді. Үшеуін бет-аузын шандып алған, белі бүкір жасамыс әйел қарсы алды. Қолдары ұзын жеңінен көрінбейді, бет дегеннен көзі ғана жыттырайды. Дауысы қарлығып естіледі.

— Төрлетіндер, қарақтарым!

— Ана, бізге сусын мен жейтін тамақ бер, — деді Қаражан.

— Қарақтарым, жаман жара шығып, содан қорынып үсті-бағымды оран алып едім. Жііркеніп жүрерсіңдер, анау көзде сусын, дастарханда ораулы нан тұр, өздерің ала қойыңдар.

Оң қол — Әділжан сандықтың алдында тұрған көзе толы сусын мен жеті нанды сырттағыларға және өздеріне теңдей бөлді. Қарындары тойын, шөлдері қанбаса да жалақтаған жыланың беті қайтып, қарақшылар жан шақырды.

Сол қол — Қараниет келген сәттен үй ісіне тесіле қараумен бояған. Әсіресе көк сандықтың ішінде жұмбақ сыр бардай жалтақ-жалтақ қараған. Қағаберісте Қаражанның құлағына сыбыр етті.

— Мырзам, мына әйелдің көзіне зер салып қараны, жау-таңдан тұр. Құдай біледі бұл жасамыс емес.

Топ басшысы әлденені айтпақ боп ыңғайлана бергенде Әділжан киін кетті.

— Ана, паныңыз өте дәмді екен. Енді сүтіне илеп пісіріп пе едіңіз? Бірақ бұл маңда мал көрінбейді?..

— Алда қарағым-ай, дәмділігін байқаған екенсің ғой. Жаман немерем бар еді, көшкен елмен бірге кетті. Алла тағалам соған кеуін қалған кеудемді індіріп, сүт шыққан. Нанға өз сүтімді қосып илеп едім.

— Ана-ау, онда біз бәріміз сіздің баланыз болдық қой. Сүтіңізге иленген нанды жеген соң ана сүтін емгенмен бірдей ғой. Шарифат жолы солай емес пе?

— Дұрыс айтасын. Енді қарақтарым, жасың бар, жасамысың бар, бәрің де менің балам болдыңдар.

Қарақшылар аңтарылып тұрып қалды.

— Ал, ана, батаңызды беріңіз. Біз баланыз боғ аттанайық, — деді Қаражан.

— Амандықпен жолығайық, қарақтарым, Әуміні! — деп әйел батасын беріп, қарақшыларды еск алдыша шығып, аттандырып салды. Басқалары ана таптық деп көңілдеріне әлдебір жылы сезімді күйін кеткенмен Қараншет әлдеқандай күдікті түйін аттанды.

Түзде жортқан аламан топтың бағы шапты. Хиуаға қарай төтелей тартқан бай керуенге кездесіп, қап шығармай, жай беріспей топан алды. Көңілдері көтеріліп, әркім өз үлесіне мән боп, қайтар жолда етегін құм жапқан қараша үйге соқты. Тағы көзе тола сусынды бөліп ішіп, дәмді наннан ауыз тиді. Қараншет Қаражанның құлағына сыбырлап:

— Мырзам, анамыздың жанарына тағы бір тіктен қарашы, — деді.

Шынында әйелдің көздері нұрлы, жайпақ қағып тұр екен. Қаражанның жүрегі дір етті. «Анырау, мына таныс көз-қарас бүкір әйелге қайдан келген?» Дауысы өзгеріп:

— Ана, шыны айтыңыз, сіз кімсіз? — деді.

— Жанарымнан таныс тұрмысың, Қаражан? — деді әйел.

— Балшырын, бұл сенбісің? Мынау қай мазағың?

Бүкір әйел қабаттан киген киімдерін, бетін ораған матаны шешіп, беліндегі жастықты алып тастады. Қарақшылардың алдында осы өңірге сұлулығымен, парасаттылығымен, ақылымен әйгілі болған келіншек түр еді. Бұла өскен қыз кезінде Балшырынға осы Қаражан өлердей гашық болған. Сылапын, тарапын жүретіп, білікті жерден шыққан қыз аяғын шалыс басқан қарақның жігітке бейілін бермеді. Таңдан жүріп, қылығымен қызықтырын бір сері жігіттің етегінен ұстаған. Тағдыр айдап құмда қалып қойғанда қарақшылардан құтылау үшін амал-айла жасапты.

— Қаражан, мәрттігің мен ерлігің бір басына жететін жігітсің. Серіктерің де «сен тұр, мен атайын екен». Жолым жіңішке, өзім әлсіз әйел болғандықтан осындай амал-айла жасадым. Сендерге сүтімді беріп, аналарың болдым.

— Сен бұл араға қайдан келдің? Ел-жұртың қайда? — деді Қаражан.

— Ауылымызды қапқұйлы жау шапты. Күйеуім шайқаста шейіт кетті. Мен жас нәрестеммен әрең дегенде бой тасалап, аман қалдым. Елсізде адасып, тігулі күйінде біреулер қалдырып кеткен осы ескі қараша үйді паналадым. Анау арада аузы құммен бітелген құдық бар екен, соны аршыдым. Сөйтіп азын-аулақ арқалай келген ұнымды талғажу

етіп жүргенде сендердің қараларың көзге шалынды. Баламды сандыққа жасырып, өзім бүкір әйелге айналдым.

— Бізге өз сүтіне илеген нан бергенің рас па? — деді Әділжан.

— Рас. Балама нанды өз сүтіме илеп, пісіріп беремін. Сол нанның сендер дәм таттыңдар.

— Бізді неге алдайсың? Алдағанға он-оңай көне қоятын бала емессің? — деп Қарашет дікендей жөнелді.

Қаражан оны тыны тастады.

— Жә, сабыр ет! Қалай болғанда да шаригат жолы ақ. Біз енді Балшырының баласымыз.

— Бәрекелде, салауатты жігіттік сөз айттың, Қаражан. Кім нерзентіп жек көрсін. Енді сендер де зорлық-зомбылықты қойып, ел қатарлы адал еңбектеріңмен өмір сүріңдер, — деді Балшырын.

— Адалдыққа тәрбиелеген сөзді бізге талайлар айтын еді, ойланып жүретінмін. Мен енді осы сөзіне тоқтадым, ая! — деді Әділжан.

Топ басы Қаражан сәйідай сезімді жеңе алмай ұзақ тұрды. Көз алдына мына сұлудың соңынан аңдып талай түнді ұйқысыз көзімен атқызған сәттері елестеді. Балшырынды зорлықпен алып кетсе шамасы жетер еді, қолынан делер еді. Қаражан, неге екенін білмейді, өйте алмады. Шынығаның жүрегін жаралағысы келмеген. Жүрекке әмір жүрмейтінін сезіп, ерікті сұлудың өзіне берген. Сонда Балшырын: «Көркін мен қайратың ешкімнен кем емес. Бірақ адал еңбегіңмен мал тауып жүрген жоқсың. Қолың былғанған. Мен сондықтан сенен іргемді аулақ салдым, кейбіреулерге сабақ болсын, ұнатқан жігітім бар» деген.

Сөйткен сұлудың басына қара бұлт үйіріліп, жесір қалыпты. Мың бұрылым тағдыр-ай, десенші!

Қаракшы Қаражан да ет пен сүйектен жаралған адам еді. Тұла бойы шымырлап, Балшырынды аяп кетті. Жас баламен енді мұның күні не болмақ.

— Ақ сүт берген анадан артық кім бар, бізбен бірге жүр. — деді топ басы ауыр күрсініп.

— Пейілдеріңе алланың рахымы жаусып. Жүре беріңдер, мен өз күнімді көрермін, құдайдың ризығын теріп жүрмін. Тек әйтеуір, ақ сүтің берген анамыз бар еді деп еске алып, оқта-текте жол түскенде хабар алып тұрсаңдар болғаны.

Әділжан қараша үйдің алдына олжалаған боталы інген-

ді шөгөрді. Үстіне артылған өрік-мейіз, қант, шайын, ұшын да түсірін алмады.

— Ана, жас пәрестеге азық етерсің.

Қаражан да олжасының біразын тастады. Топ басы сөйткен соң басқалары қарап қалсын ба? Бірі кездеме матасын, бірі қақталған қауынқағын, жемті мен тарысын берді. Өз үлесінен бермеген жалғыз Қарашет еді. Ол серіктерінің мына әрекетін жақтырмай шеттей жөнелді.

Қаражан жігіттеріне «кеттік» деп белгі берді. Сол-ақ екен қарақшылар ырғып-ырғып ер үстіне қонды да, міністерін қос бүйірге теңкілеп, құмды бұрқыратып Қарашеттің соңынан шұбырды. Көбінің қиялында бұзық ниетті жоқ, тек қана сол қол — Қарашеттің ойы әлде де алабытпен. Енді пайза бойламайтын айлакерлігіне басты. Зымияндығын ішіне жұып Әділжан мен Қаражаанды көнекөрінеу көзіне мақтап, марапаттап, айналшықтап жаңдарынан шықпады.

Түс әлетінде Әділжан аяқ астынан ат үстінде шалқалан жатып, ес-түсінен айырылып, құса бастады. Қыяқ мұрты дір-дір етіп, өңі бозарып, жантәсілім етуге айналды: Қаражан шырылдан кеп оның жанына жетті.

— Оң қол, саған не болды?

— Алла тағаламның жіберген ажалы шығар, әлгінде қоржынымнан бір малтаны алып аузыма салып едім. Қон, бақұл бол, мырзам!

— Қандыкөйлек, әділ серігім едің. Бізді қалай қиып барасың, Әділжан. О дүниеде бақұл бол!

— Ақиретте жолығысармыз. Ата-анадан жастай жетім қалып, ана сүтінің дәмін білмей өсіп едім. Өзіңнің де тағдырың солай ғой, мырзам. Ендігі анамыз Балшырын. Ана сүтінің дәмі аузымнан кетер емес. Оған бас-көз бол, ешкім қиянат жасамасын.

Осылай деп оң қол — Әділжан серіктерінің жүрегін үзіп, мәңгіге көз жұмып кете барды. Бар пәле әлгінде Қарашеттің бір уыс малтаны құтыдағы жылап уыша малын, білдірмей оның қоржынындағы малтаға араластырып жібергенінен болған. Соның бірі Әділжанның қолына іліккенін зымиян сол қол — Қарашеттен басқа ешкім сезбеді.

Қарақшылар оң қол — Әділжанның денесін арулап жерге беру үшін бұлақты тауға бет түзеді. Суыт жүрін отырып алғанқы кездескен бастаудың суынан алып, мәйітті жуып-шайып, мола қорыған бір шырақшыны тауын әкеліп, жаназасын шығартты. Мұсылмандықтың кәдесі жасалып, Әділ-

жаның жамбасы жерге тиді. Тірілікте көрмеген тыныштықты ол енді тапты.

Сұм әрекетінің дәмін татқан Қарашет Қаражаның пенделігін оятып, біртіндеп жамап пығылға қарай жетеледі. Балшырыңға деген ыстық сезімі лықсып, ақылға көнбей көрсоқырлыққа жетелемес пе екен деп тамырың басып көрді.

— Балшырып нәресте сүйген соң бұрыншыдан да сұлуланып кетіпті-ау, мырзам. Оның үстіне жесір қалып отыр.

Қаражан алғашында оған жақтырмай қараған. Бірақ алдын-ала Қарашет азғырып қойған үш-төрт қарақшы қосарланып:

— Мырзам, сол келіншектің сүті соншама папға не жұғып болды дейсің. Соның «сендердің аналарың болдым» дегеніне сенбей келе жатырмыз, — деп өзеуреді.

— Ананың емшегін ембеген соң қайтіп баласы боламыз. Ақылға сыймайды екен. Мен де соны түсіне алмай келемін, — деп Қарашет ушықтыра түсті.

— Маған енді не істе дейсіңдер? — деп Қаражан шарасыздық танытты.

Қарашеттің күткені сол еді, сайрап қоя берді.

— Мырзам, не істейтіні бар? Инетіңді сезген соң мысым құрып, үндемей келемін. Жүздә, анам болды, шарифат жолынан қорқамын десең маған рұқсат ет, ол әйелді жалындап құшуга бармын.

— Қысқарт! — деп айқайлап жіберді Қаражан. — Маған не істеуім керектігін айт.

— Өзің ғой, мырзам, өзегің өртепін ғашық болғаның құдайға да, пендеге де аяп. Икемге көнбей еді. Сендей жігітті менсімбеген еді. Алла тағалам жесір етіп, астамсынған көңілің басқап шығар. Әйелдің бар ғой, мырзам, сыры маған мәлім. Қоштасарда байқадым, өзіңе ыстық, іңкәр көзбен қарады. Төп ішінде алабөтен өзіңе қарамағанда басқа кімге қарады.

— Шып айтамысың? — деді Қаражан сол қол — Қарашетке төне түсіп.

— Мырзам, байқағанымды айтып отырмын. Ол үшін қандыкөйлек серігің мені айыптамасың деймін.

Қаражан көп сөзге бармай қарагердің басын кері бұрды.
– Мен Балшырынмен тілдесім қайтаммы. Мені қасиетті қарт Қазығұрттың етегінде күтіңдер. Сол қол – Қараншет мен келгенше төн басымыс болады.

Қараншет мақсатының бір ұшынан ұстағандай теріс қарап, жымың етті. Қаражан қарагер айғырып тебінің, арқыратып ала жөнелді. Серіктеріне бұрылып та қарамады. Көз алдына Балшырынның сұлу жүзі, балғын денесі елестейді. Уылжыған ерін, талшыбықтай бұралған бел қандай? Ақборықтай ақтамақ, келісті келбет қандай? Сонымен қатар құлағына оның: «Мен сендердің аналарың болдым» деген сөзі де қосарлана еміс-еміс естілетіндей. Бірақ арналыжап екі-үдай сезімнің соңғысынан алдыңғысы басым.

Қарақшы Қаражан жүретінің дүрсілінен өзге ештеңені сезбеді. Өткір жапарлары шоқтай жайнап, жүйрік қарагерінің үстінде алға қарай емініп келеді. Болат тұяқтар шашасына дейін құмға бәтсе да жануардың қолтығы сөгіліп, барып салды. Мойнын жапқан жалы желі-желі етеді.

Сол екпінмен қарана үй алыстан көзге шалынғанда тізгіні тартты. Аттан түсті. Өз-өзінен тершіген маңдайын сүртті. Қарагерді мойнынан сипаған күйі ұзақ телмірін үй маңына қарады. Құмның арасынан шығып, етігінің қонышынан жоғары қарай өрмелеген қарақұртты байқаған жоқ, сезген жоқ. Қарагер әлденеге тынышсызданып оқыранды. Бұл тізгінді сілікті.

Қарақшы Қаражан Балшырынның сүтіне пленген нанды жегенін ұмытып кетті. Бұдан былайғы өмірін ат үстінде емес, өзгене елестетті. Үй-жай, жайлы төсек, бұрала басқан жары... Сол ұзаққа созылған елесті мойны тұсының ауырта тыз еткені бұзып жіберді. Алақаны барып сол тұсқа сарт еткен. Домалап түскен қарақұртты көргенде жүреті су етті. Мойны тызылдатып алып барады. Қаражан не істерін білмей аласұрды. Несінің тышырып барып құмға аунай кеткенінен үріккен қарагер бірде кісіней, бірде оқыранып айналсоқтан, сол маңнап шықпай жүр.

Қаражан өзінің көпке ұзамасын сезді. Азапты өлімді тосқанша бір тәуекелге бел буган. Беліндегі өткір қапжарды қынынан суырып алып, өзінің жүрек тұсына шамалап, көзін жұмды да, бар қуатын жыны: «О, алла-ай!» деп кеудесіне кірші еткізді.

Қарагер мал да болса есті жануар еді. Қісінеген күйі қараша үйге жетіп барған. Балшырының жүрегі әлдеқандай жамандықты сезіп, атпен желдіртін Қаражан жатқан жерге келді. «О, күнәлі перзентім!» — деп жылап жүріп өз қолынан көмді.

Қараңнет болса сол топты басқарып ұзақ өмір сүрінгі деседі. Біреулер оны әлі күнге ел кезіп, жұртты бұздіріп жүрсек дейді. Шындық па, аңыз ба оны кім білген?

Тап сол қарақшы Қараңнет тірі болмаса да кейбір қараңнеттілердің тірі жүргеніне өмір куә.

**ШЫҒАРУШЫ «ӘЛИЯ» БАСПАҒЕРЛІК ШАҒЫН
КӘСІПОРНЫ**

Редакциялық кеңес төрағасы **Т. Тәтінбаев.**

Редакторы **М. ТЕЗЕКБАЕВ**

Техникалық редакторы **Л. ЮН**

Суретшісі **М. БАРАЙЫСОВ**

Корректоры **С. ТЕЗЕКБАЕВ.**

Теруге 4. 10. 93 жіберілді. Басуға 2. 12. 93 қол қойылды.
Пішімі 60x90^{1/16}. Газеттік қағаз. Шығыңқы басылым. Есептік
баспа табағы 4 бет. Таралымы 5000 дана. Бағасы келісім
бойынша.

Шымкент қалалық баспаханасында басылды. Тапсырыс
№ 4076.

ISBN 5-86020-141-9